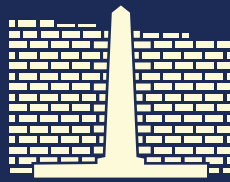

2 August 1944
80th anniversary

2024

European Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti

Europejski Dzień Pamięci o Holokauście Romów
Europäischer Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma
Evropako Gindosko Dive pe Romano Holokosto

- 02 European
Holocaust
Memorial Day
for Roma
and Sinti
- 29 Europejski
Dzień
Pamięci o
Holokauście
Romów
- 57 Europäischer
Holocaust-
Gedenktag
für Sinti
und Roma
- 85 Evropako
Gindosko
Dive pe
Romano
Holokosto

31 July 2024	Auditorium Maximum of Jagiellonian University, Kraków
20:00–22:00	<p>“Honouring the Resistance and Resilience of Holocaust Survivors and passing on their Testimonies to Younger Generations”</p> <p>Opening event and reception</p> <p>Exhibition “Roma Heroes of Resistance”</p> <p>Exhibition “Raymond Gurême – A path of memory and resistance”</p>
1 August 2024	Auditorium Maximum of Jagiellonian University, Kraków
09:30–17:00	<p>International Conference “My testimony is for young people”</p> <p>Passing on Memory for the Future of Holocaust Remembrance and Education</p>
1 August 2024	Philharmonic Hall in Kraków
20:00–22:00	<p>“O Lungo Drom (The Long Road)”</p> <p>An oratorio on the Sinti & Roma people composed by Ralf Yusuf Gawlick, performed by Clara Meloni (Soprano), Christoph Filler (Baritone), László Rácz (Cimbalom) and the Alban Berg Ensemble Wien</p>
2 August 2024	The International Center for Education about Auschwitz & the Holocaust
10:00–11:00	<p>Commemorative Act of Parliamentary Representatives & Political Leaders</p> <p><i>only for invited representatives and media</i></p>
2 August 2024	Roma and Sinti Memorial in Birkenau, camp section B II e
10:30–11:30	Entrance and security-check, walk to the memorial
11:30–12:00	Reading of names of the victims at the memorial by Roma and Sinti youth
12:00–13:15	Commemoration Ceremony
13:15–14:00	Wreath Laying Ceremony
14:30–16:00	Lunch and Reception (various venues)
until 18:00	Opportunity to visit the Centre of Roma History and Culture in Oświęcim
until 20:00	Opportunity to visit the Auschwitz Museum, in particular the exhibition about the genocide of Roma and Sinti in Block 13
2 August 2024	International Youth Meeting Centre in Oświęcim
16:30–18:00	<p>International youth event “Dikh He Na Bister”</p> <p>Meeting of young Roma & Sinti with survivors and political representatives</p>
2 August 2024	Roman Catholic Parish of St. Joseph in Oświęcim
19:00–20:30	<p>Concert in memory of the Roma and Sinti murdered 80 years ago: “The Harps of Papusza”</p> <p>a symphonic poem by Jan Kanty Pawluśkiewicz based on the poems of “Papusza” (Bronisława Wajs)</p>

Commemorative Act of Parliamentary Representatives & Political Leaders at 10.00

Dr. Piotr Cywinski
Director of the Memorial and Museum
Auschwitz-Birkenau

Ms. Claudia Roth
State Minister for Culture and the Media of
Germany

Mr. Marian Turski
Auschwitz survivor, member of the
International Auschwitz Council

Mr. Władysław Teofil Bartoszewski
Secretary of State, Polish Ministry of Foreign
Affairs

Ms. Manuela Schwesig
President of the Bundesrat of Germany

The Rt Hon Lord Pickles PC
Chair of the International Holocaust
Remembrance Alliance, UK Presidency

Dr. Žygimantas Pavilionis
Deputy Speaker of the Lithuanian Seimas
(Parliament), representative of the Lithuanian
Presidency of the Committee of Ministers of
the Council of Europe

Ms. Tea Jaliashvili
First Deputy Director of the OSCE Office for
Democratic Institutions and Human Rights

International commemoration and wreath-laying ceremony at 12.00

Mr. Roman Kwiatkowski
Association of Roma in Poland

Mr. Theodoros Rousopoulos
President of the Parliamentary Assembly of
the Council of Europe

Mr. Romani Rose
Central Council of German Sinti and Roma

Mr. Dani Dayan
Chairman of Yad Vashem, the World
Holocaust Remembrance Centre

Ms. Alma Klasing
Holocaust survivor

Mr. Antonio Guterres
Secretary-General of the United Nations
(video-message)

Mr. Bolesław Rumanowski
Holocaust survivor

Dr. Ursula von der Leyen
President of the European Commission
(tbc, video-message)

Ms. Bärbel Bas
President of the German Bundestag

Simultaneous interpretation will be provided during all events:
English, Polish, German, Romani

Romani Rose and Roman Kwiatkowski

Romani Rose
Chairman of the Central Council
of German Sinti and Roma

The 2nd of August is forever etched in the collective memory of our minority due to an unimaginable crime against humanity. This day commemorates the year 1944, when the SS drove 4,300 Sinti and Roma, the last of them, into the gas chambers of the Auschwitz-Birkenau extermination camp against their fierce resistance. It was women, children and elderly people who were murdered on the night of 2 to 3 August.

In 2015, the European Parliament recognised 2 August as “European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma” in a historic resolution, following the example of the Republic of Poland, which officially recognised this day of remembrance in 2011. Today’s 80th anniversary of this crime is of particular importance to us, as it allows us to commemorate the 500,000 victims of the Holocaust against our minority together with the few survivors.

On this eightieth anniversary, we have the honour of having two survivors of this heinous crime speak to us: Alma Klasing, who lost many members of her family in Auschwitz, and Bolesław Rumanowski, who as a child was deported with his family to the Kielce ghetto by the Nazis. Their testimonies show the will to resist and the strength of the human spirit.

Today, we not only commemorate the members of our minority, but also all those people who were murdered by the National Socialist tyranny: because they were born as Sinti, Roma or Jews, because they had a disability or were ill, because they held different political or religious beliefs, because they openly declared their homosexuality or because they defended themselves against the National Socialist terror in the occupied states of Europe.

We are delighted to welcome representatives of parliaments and governments from many countries around the world and supporters from society to the central commemoration ceremony in Auschwitz-Birkenau, including, for the first time, the President of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Mr Theodoros Rousopoulos, the President of the German Parliament, Ms Bärbel Bas, and the Marshal of the Polish Senate, Ms Małgorzata Kidawa-Błońska.

For us, remembering is not a transfer of guilt to today’s generation. Remembering means taking responsibility for the defence of democracy and the rule of law. We are very concerned to see that nationalists and right-wing extremists are once again trying to destroy our democracy on the streets and in parliaments across Europe and are spreading hatred and hate speech. The legacy of Auschwitz is a warning to us and calls on us all to resolutely and vigorously oppose this renaissance of nationalist fantasies.

Roman Kwiatkowski
Chairman of the Association of
Roma in Poland

Dr. Piotr M. A. Cywiński

Director of the State Museum and Memorial Site Auschwitz-Birkenau

---

Memory is fundamental to identity. However, memory reaches far beyond identity. If we remembered only ourselves and our closest ones, the resulting self-centeredness would destroy our ability to compare, to assess and to act morally and ethically in relation to the past. Our foundation would become weaker and our identity, in turn, would be destabilized.

How many respondents in all kinds of surveys need to say that they do wish to have any Sinti or Roma as their neighbors in order for us to consider the situation as good? An erroneous question... since on the one hand, you would like to say, good begins not until the zero point is reached, on the other hand, in many European countries, we would be glad to see a decrease of at least a half a percent.

Hatred or ethnically incited hostility are always a perversion. They are always and above all an outcome of inferiority complexes and lack of faith in one's identity.

The anniversary commemorating the liquidation of the "Zigeunerlager" in Birkenau is a moment of quiet contemplation of the tragedy the victims have gone through. But it is also our moral obligation to reflect on the present. Because there are still many people in our Europe today who are not equal before the law and one could give dozens of such sad examples. We need to reflect on our actions today and we owe this reflection to all the discriminated people. As much as we owe this to the victims 80 years ago.

António Guterres

Secretary-General of the United Nations

It is a great honour, and a great sadness, to mark the Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti in this landmark year. Eighty years ago, the last surviving Roma and Sinti in Auschwitz-Birkenau were murdered.

This was a despicable episode in a despicable history of persecution, systemic mass murder and outright genocide perpetrated by the Nazis and their collaborators. Their relentless brutality saw up to 500,000 Roma killed; communities devastated; and age-old culture shattered across Europe. For too long, these atrocities were downplayed, diminished, and denied.

Today, we honour the memory of all those murdered, and deprived of their humanity. We pay tribute to the survivors and promise never to forget. We commend the courage of Roma and Sinti resistance.

And we commit to combatting hate. The prejudice that fuelled the Nazis' terrible crimes did not end with their downfall. It continued – denying justice and distorting history.

And it remains today. The sad reality is that Roma people face rampant discrimination in all areas of life and all parts of the world, not least in Europe. Extremist and xenophobic groups are spreading hate speech, scapegoating marginalized communities and sowing fear and division.

Photo: UN Photo/Mark Garten

We must stand together:

To fight bigotry whenever and wherever it appears;

To protect and promote the human rights of Roma;

And to build a world in which all people live in dignity, peace and freedom.

The United Nations is your unwavering ally in that cause.

Theodoros Rousopoulos

President of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe

---

Today, on August 2nd, we come together to commemorate and honour the memory of the 500,000 Roma and Sinti who were victims of one of the most infamous crimes in history.

We pay our deepest respects to the survivors present with us today and to the families of the victims. We also pay tribute to the 4,300 Roma and Sinti who were coldly murdered on this very night, at this very place, 80 years ago.

Children. Women. Men. Innocent victims of a barbarous system.

As we remember the cruel atrocities committed against them, we also honour their courage, humanity, and dignity during such dark times.

What happened behind the walls of Auschwitz-Birkenau concerns us all. It is an attack and a violation of the principle of human dignity, which stands at the heart of human rights. An attempt to dehumanise victims and justify the atrocities committed.

We have both the duty and obligation to stand up to hatred. At a time when antigypsyism, antisemitism, and attacks against the memory of the Holocaust, propagated by false information and widely shared on social media, persist in Europe and beyond, it is more important than ever to keep the memory of the Holocaust alive.

Only by remembering not only what happened but also how and why it happened, can we ensure that everyone can live together in peace, with respect for our differences and diversity.

Photo: Council of Europe

Bärbel Bas

President of the German Bundestag

The 2nd of August 1944 is a fateful date for the Sinti and Roma. On that day, up to 4,300 men, women and children were killed in the gas chambers of Auschwitz. Each year since 2015, we remember the systematic persecution of the Sinti and Roma by the National Socialist regime in Germany. Up to half a million Sinti and Roma from throughout Europe were murdered because of their race – in the extermination camps and in mass shootings, or by starvation, forced labour and medical experiments. The intention was to wipe out an entire culture.

Following the end of National Socialism, the genocide of the Sinti and Roma was not recognised for many decades. In Germany, scarcely any of the perpetrators were brought to justice. The survivors were denied restitution. Worse still, they were held responsible for their own persecution – and discriminated against once more, in courts, by the police and by public administrations. The consequences of this injustice can still be felt to this day.

“The forgotten Holocaust” – that is how Zoni Weisz described the genocide of the Sinti and Roma, when he told the Members of the German Bundestag of his own persecution on the Day of Remembrance for the Victims of National Socialism in 2011. It is a fact that many people in Germany know very little about the crimes committed against the Sinti and Roma. That is why it is important to me to speak at the European Holocaust Memorial Day for the Sinti and Roma – and to do my part in keeping the memory of the victims alive. They must not be forgotten.

Photo: Deutscher Bundestag / Tobias Koch

Dorota Niedziela

Deputy President of the Polish Parliament

The genocide of the Sinti and Roma has left a lasting mark on the six million-strong ethnic minority in Europe. On the night of August 2, 1944, 4,300 Sinti and Roma were brutally murdered in the gas chambers of Auschwitz-Birkenau. They were the last prisoners to be herded into the gas chambers in the so-called "gypsy camp", mostly elderly people, women and children. Today is the 80th anniversary of this shameful event.

The liquidation of the "Gypsy camp" in Auschwitz-Birkenau will forever remain a painful symbol of the silence surrounding the tragedy of the Sinti and Roma victims. Today, 80 years later, we must not forget this cruel crime against humanity. On this day, we say out loud to the whole world: We remember. On this day, we say: Never again. Memory is the basis of identity. The identity of people, families, nations and communities. Honoring this day is our moral duty in the face of acts of hatred, terror and genocide from which the modern world is not spared.

We must never forget that the Auschwitz-Birkenau extermination camp bears witness to the despicable murder of millions of innocent people who were targeted by Nazis, who were obsessed with a destructive ideology, and that the Holocaust is the darkest chapter in the history of Europe. Today, it is our duty to remember and to ensure through our daily actions that genocides are never to be allowed to happen again.

Knowledge about the Holocaust should be forever embedded in the collective European memory. The Sinti and Roma are victims of the Holocaust who are often forgotten by many Europeans. In fact, they are often exposed to discrimination and racism in the modern world. In 2015, the European Union declared August 2 the "European Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti".

Photo: Sejm

Since the early 1990s, commemorative events have been held in Poland in memory of all the victims who were exterminated in Nazi-occupied Europe. During the Second World War, several hundred thousand Sinti and Roma were murdered, which equated to between 30 and 60% of their population in Europe. To Auschwitz camp alone, 23,000 Sinti and Roma were deported to die an agonizing death.

Sadly, more and more extreme movements and parties are emerging in Europe today, which favor hate speech in political discourse. That is why, as responsible politicians, we must take action every day against the exclusion of others and defend human rights, taking the side of democracy.

Helena Dalli

European Commissioner for Equality

On the 2 August 1944, 4,300 Roma and Sinti were brutally murdered at the German Nazi Concentration and Extermination Camp Auschwitz-Birkenau. During Europe's darkest years, up to 500,000 Roma and Sinti lives were exterminated and their history, culture, language and traditions were brutally cut short and silenced with them.

80 years later, it is our responsibility to ensure that the genocide committed during the Holocaust is never repeated or forgotten. I pay tribute to those who lost their lives and to those who survived unimaginable suffering, dedicating themselves to remembrance to make Roma and Sinti culture endure.

Today, Roma and Sinti, Europe's largest ethnic minorities, still face indifference about historic crimes and injustices committed against them. Prejudice, social exclusion, antigypsyism and marginalisation persist.

Our collective remembrance and the understanding of the terrible events that have shaped our continent is essential to build resilience against racism and hatred, and for thriving communities where everyone is welcome and safe.

The European Union is founded on the values of human dignity, equality and respect for human rights. Europe stands united to preserve pluralism and diversity, leaving no space for hate speech and hate crime. The marginalisation and exclusion of Roma and Sinti people call those values into question. That is why the Commission works closely with Member States, civil society and Roma and Sinti communities to fight antigypsyism, hatred and negative stereotypes, and to promote inclusion, equality and participation of these communities in all spheres of life. Particular attention goes to creating the conditions for equal access to quality and inclusive education, to housing, healthcare and essential services, and to job opportunities.

Photo: EC Audiovisual Service / Claudio Centonze

Raising awareness of Roma history and culture, and promoting truth and reconciliation are key to the EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion, and Participation 2020–2030. This includes our support for initiatives to strengthen Holocaust remembrance, education and research; our partnership with the Council of Europe and Roma organisations in the Roma Memory project; and establishing a Coalition for education and Roma Holocaust remembrance.

This publication will continue to inspire us as we strive to build a world where diversity is celebrated and where the lessons of history guide us toward a future of justice and equality for all.

Lord (Eric) Pickles PC

Chair of the International Holocaust Remembrance Alliance

As Chair of the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), it is both an honor and a solemn duty to contribute to this program. On 2 August 1944, the SS murdered the last 4,300 Roma and Sinti inmates of Auschwitz-Birkenau in the gas chambers. Today, we remember their suffering and honor their resistance. This commemoration is not only a reflection on past atrocities but also a hopeful step towards a future where the dignity and rights of all individuals are upheld.

There is still much work to be done. Nearly 1 in 4 Roma people today experience discrimination based on their identity. Prejudice does not end unless we address it. In 2020, the IHRA adopted the working definition of antigypsyism/anti-Roma discrimination, recognizing the long-standing prejudice and discrimination faced by Roma and Sinti communities. It serves as a critical tool in identifying and combating racism, and builds on the commitments made in the Stockholm Declaration and the 2020 Ministerial Declaration. The working definition has already been adopted by countries such as Germany and the United Kingdom, and numerous civil society organizations.

Antigypsyism/anti-Roma discrimination was the root cause of the genocide of Roma by the Nazis and their collaborators. The genocide of the Roma and Sinti remains a complex subject with much to explore. Our forthcoming resource, *Recommendations for Teaching and Learning about the Persecution and Genocide of the Roma during the Nazi era*, addresses the urgent need for educational curricula to include the subject. By educating future generations, we can erode longstanding biases and nurture a culture of acceptance and mutual respect.

The IHRA is deeply committed to preserving the memory of the victims and survivors and ensuring that the lessons of the past inform our present and future actions.

Photo: IHRA

A key part of this mission has been our work at the Lety u Písku camp. This site, once an internment camp for Roma and Sinti and then used as an industrial pig farm, now stands as a solemn memorial – thanks to the concerted efforts of the victims’ families, Roma activists, the IHRA, and the Czech government. Reclaiming this site as a place of remembrance supports our overarching goal: to honor the victims and preserve their memory for future generations.

We are, thankfully, not alone in this mission. We work alongside governments, civil society organizations, and deeply committed experts and individuals. Together, we ensure that the memory of the Roma and Sinti victims guides us toward imagining a world where prejudice and violence have no place. The resilience and resistance of those we honor today remain a constant source of inspiration.

Biographies

Alma Klasing

Alma Klasing was born in 1937. After her father Bruno Strauß was drafted into the Wehrmacht, she, her siblings and her mother Alma Strauß stayed with an uncle. When her father's siblings were deported to the Auschwitz-Birkenau extermination camp, the family decided to go into hiding. From then on, they lived in inhumane conditions in the forests of Baden-Württemberg. During the day, the adults and children lay down in pits and covered themselves with

leaves. At night, they moved on and looked for another hiding place. All this had to be done as quietly as possible, always in fear of being discovered and deported to the extermination and concentration camps. They could only feed themselves on berries and other edible plants. After the war, the family learned that at least the father's siblings had survived in Auschwitz, but other relatives never returned.

Bolesław Rumanowski

Bolesław Rumanowski, born on 2 August 1932 in Rypin, Kujawy, into a Roma family, is a witness to the history and persecution of the Roma community during the Second World War. His parents, Ryszard and Zofia Brzezińska, led a nomadic life before the war, travelling all over Poland with their tabor. After the war broke out, they found refuge in the forests around Łódź, Częstochowa and Kielce to escape repression and arrest.

In 1941–42, he and his family were deported by the Germans to the Kielce ghetto, where living conditions were terrible, and hunger prevailed. Bolesław Rumanowski experienced the hell of

inhumane treatment in the ghetto; his mother had to take on work in a sawmill so that the family could survive. Despite all the hardships and adversity, they managed to survive thanks to their great courage, steadfastness and strength of character.

In the final phase of the war, Bolesław Rumanowski and his family managed to escape from the ghetto and hide in the surrounding forests, which is why they survived until the end of the war. His life story is a testimony to the perseverance and strength of the human spirit in the face of the greatest tragedies.

Christian Pfeil

Christian Pfeil was born in 1944 in the Lublin ghetto in the German-occupied Generalgouvernement, where his family had been deported to in May 1940. Here they were forced to perform forced labour by the SS and the police. Almost miraculously, Christian Pfeil and his closest relatives survived this ordeal. Many other members of his family, however, were murdered, some of them in the Auschwitz-Birkenau extermination camp.

After liberation, the family returned to their hometown of Trier. Christian Pfeil built up a successful career as a restaurateur there, which

was repeatedly overshadowed by right-wing extremist and racist attacks on the restaurants he ran. He has been committed to promoting local remembrance in Trier for many years.

In the past, Pfeil represented the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma in the International Auschwitz Committee and, as the voice for the survivors, delivered the central commemorative speech at the European Holocaust Memorial Day for Sinti and Roma on 2 August 2022 at the Auschwitz-Birkenau Memorial, as well as in January 2024 at the UN Holocaust Memorial Ceremony in New York.

Biographies

Marian Turski

Marian Turski was born in 1926 in Druskieniki as Mosze Turbowicz. He was 14 years old when he found himself in the Łódź Ghetto, where he worked for the Lewica Związkowa (Trade Unions' Left) underground organisation. He was deported to Auschwitz in 1944. There, the Nazis murdered his father and brother. In 1945, he survived two death marches: from Auschwitz to Buchenwald in January, and from Buchenwald to Theresienstadt in April, where he was liberated on 9 May. After World War II, he settled in Warsaw. He graduated in history and worked as a journalist from 1958, onwards.

He dedicated years of work on the establishment of POLIN Museum of the History of Polish Jews in the Muranów District.

He promoted the establishment of this unique cultural institution as the Chairman (currently Deputy Chairman) of the Association of the Jewish Historical Institute of Poland. He is a member of the management bodies of The Association of Jewish Combatants and Victims of World War II, the International Auschwitz Council, the International Auschwitz Committee and the Council of the House of the Wannsee Conference: Memorial and Educational Site.

He has been awarded such distinctions as the Commander's Cross of the Order of Polonia Restituta, the Officer's Cross of the Legion of Honour, and the Grand Cross of the Order of Merit of the Federal Republic of Germany.

Renate Steinbach

Renate Steinbach was born in 1943 in the Mas-sow camp in Pomerania. Her mother Rosa Herzberg had to perform extremely arduous forced labor in various factories there. Her husband had already been deported from Stettin to the Auschwitz-Birkenau extermination camp with her brother and other relatives in January 1943. Her sister's three children were also among the 60 or so Sinti deported. The two boys and the girl did not survive the ordeals in camp section

B II e. Rosa Herzberg and her young daughter had to cope with the completely inadequate allocation of food and suffered constantly from agonizing hunger. After being taken back to Stettin to work in a sewing factory, Rosa Herzberg, her mother and little Renate suffered under the heavy bombing raids. They therefore decided to flee to the West in March 1945. There they later found her husband and brother again.

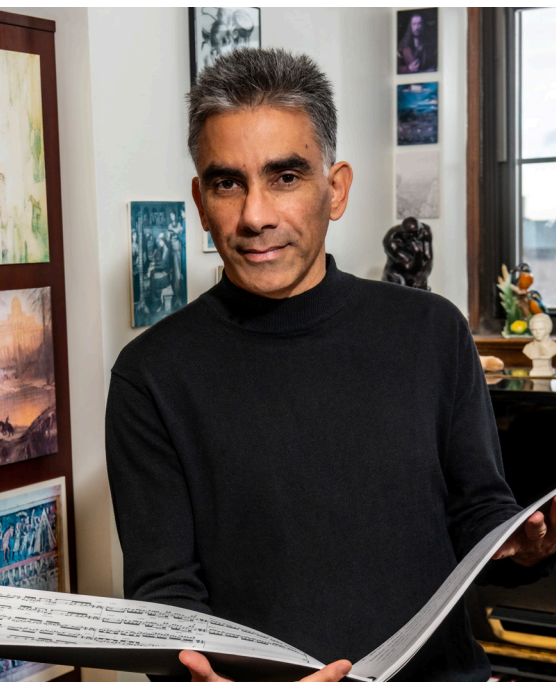
Concert on the occasion of the European Holocaust Memorial Day for Roma & Sinti

---

O Lungo Drom (The Long Road)

~ An Oratorio on the Sinti and Roma People ~

Composed by Ralf Yusuf Gawlick,
dedicated to Romani Rose,
performed by Clara Meloni (Soprano), Christoph Filler (Baritone), László Rácz (Cimbalom) and the Alban Berg Ensemble Wien,
Polish première on August 1, 2024 at the Philharmonic Hall in Kraków.

Ralf Yusuf Gawlick, photo: Lee Pellegrini

O Lungo Drom translates as “the Long Road” in Romanes. This large-scale work, scored for a chamber ensemble including soprano, baritone, flute, clarinet, cimbalom, piano and string quartet, integrates texts from all around the world into an oratorio to create a *Lied* of the scattered Sinti and Roma. Members of the minority have lived in Europe for over 700 years. Since that time, they have been subjected to constant discrimination and persecution - punctuated by infernal periods of enslavement and genocide.

This oratorio contains many significant ‘firsts’: it is the first oratorio on a Romani subject, the first that sets multiple texts by Sinti and Romani authors (not by non-Roma writers looking in from the ‘outside’), and the first to be set to music by a Rom.

“The Long Road” is a road of longing, of yearning, a path that leads to and from remembrance; each step and footprint on this road, imbued with a profound sense of *Fernweh*, embraces hope and beauty through resilience and consolation. *O Lungo Drom* sets the words of thirteen different poets from this minority in ten languages and Romanes dialects, organized in a tripartite narrative:

I. Ascent - II. Nadir - III. Vista

Each of the three different narrative perspectives presented in the libretto of the multinational Sinti and Roma family is associated with specific ensemble groupings that produce timbral threads between diverse texts and languages. Along with a *Danse Macabre*, Litany and echoes of *Lili Marleen* from Auschwitz, these voices combine to pave and express worlds of melancholy, grief, nostalgia, desire, remorse and exultation through rhapsodic, bittersweet, elegiac and introspective lyricism. *O Lungo Drom* testifies to a collective identity through the prism of many voices of Sinti and Roma as citizens of different European countries. The work’s first words ring forth as a proud, encompassing and celebratory edifice to Sinti and Roma identity. They also encapsulate my own personal testimonial and confession:

<i>Madre del alma</i>	Mother of my soul
<i>Nací Gitano</i>	Romani I am

Ralf Yusuf Gawlick is a German-American composer of Romani-Kurdish descent. His works include solo, chamber, orchestral, electro-acoustic, film and choral music, traversing a wide range of styles and often exploring aspects of his complex international heritage. His music, published by several firms, is recorded on the *Decca Eloquence*, *Musica Omnia* and *Perfect Noise* labels.

Alban Berg Ensemble Wien © Andrej Grilc
Back row (L-R): Alexander Neubauer, Florian Berner, Ariane Haering, Régis Bringolf front row (L-R): Silvia Careddu, Subin lee, Sebastian Gürtler

Presenting exciting concert programmes in a modern way, taking the audience on artistic journeys of discovery and expressing music in a cosmopolitan, uncompromising and poetic way: these are the guiding principles for the seven musicians who came together to form the **Alban Berg Ensemble Wien**. The name is bestowed by the Alban Berg Foundation. It formally recognises the ensemble's artistic vision in the spirit of Alban Berg – a composer who was connected to the past while equally committed to the future.

Clara Meloni © Olivia Aurinko

Régis Bringolf, violin / Sebastian Gürtler, violin / Subin Lee, viola / Florian Berner, cello / Ariane Haering, piano / Silvia Careddu, flute / Alexander Neubauer, clarinet

Swiss-Italian soprano **Clara Meloni** has appeared as soloist at renowned opera houses throughout Europe and in concert engagements internationally.

Christoph Filler © Shirley Suarez

Austrian baritone **Christoph Filler's** versatility as a singer extends from guest appearances on distinguished European opera stages to performances on the concert stage world-wide.

László Rácz comes from a famous family of musicians. He was part of the world-famous Gypsy Violin Orchestra, where he played as a solo cimbalomist for several years.

László Rácz © László Rácz

Concert on the occasion of the European Holocaust Memorial Day for Roma & Sinti

---

The Harps of Papusza

a symphonic poem by Jan Kanty Pawluśkiewicz
based on the poems of "Papusza" (Bronisława Wajs)

on August 2, 2024 at the Roman Catholic Parish of
St. Joseph in Oświęcim

The performers for the concert on August 2, 2024, are:

- Joanna Freszel
- Iwona Socha
- Magdalena Idzik
- Tomasz Rak
- Krakow Opera Orchestra
- Academic Choir of the University of Warsaw
under the direction of Irina Bogdanovich
- conducted by Prof. Dr. Hab. Marcin Natęcz-
Niesiołowski

Composer Jan Kanty Pawluśkiewicz

Pawluśkiewicz is a composer of theater, film music, and songs, as well as a painter specializing in the gel-art technique. He was born in Nowy Targ. He is a graduate of a secondary music school and the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology. He co-founded the Anawa cabaret in 1966, which later evolved into a musical ensemble with vocalist Marek Grechuta and numerous instrumentalists, including Marek Jackowski (guitar), Jacek Ostaszewski (flute), and Zbigniew Wodecki (violin).

Pawluśkiewicz is the composer of many musical forms, including: the musical "Szalona lokomotywa" (The Crazy Locomotive) (1977), the opera "Kur zapał" (The Cock Crowed) (1984), the concert "Apimondia Mater" (1987), "The Beggar's Opera" (1991), the oratorio "Nieszpory Ludźmierskie" (1992), the symphonic poem "The Harps of Papusza" (1994), the concert "Amat vita" (1998), the oratorio "Ogrody Jozafata" (The Gardens of Jehoshaphat) (2002), the piano concert "Liściany kolczyk" (Leaf Earring) (2005), the mystery play "Przez tę ziemię przeszedł Pan" (The Lord Passed Through This Land) (2005), the oratorio "Weneckie opowieści o piekle i raj" (Venetian Tales of Heaven and Hell) (2008), the oratorio "Radość Miłosierdzia" (The Joy of Mercy) (2009), and the clarinet concert "Karossa/Carossa" (2013).

Fragments of this composition included in the film "Papusza" (directed by Krzysztof Krauze and Joanna Kos-Krauze) earned Pawluśkiewicz the Polish Film Academy Eagle Award in 2014, as well as the award for music at the 38th Polish Film Festival in Gdynia.

About “The Harps of Papusza”

The Harps of Papusza — a cantata to the words of Bronisława Wajs — was named by Jan Kanty Pawluśkiewicz a symphonic poem. The history of music has associated this term with a purely orchestral piece, inspired by some literary idea or, more broadly, an extra-musical concept. In The Harps of Papusza, the literary text, composed of several songs by the Romani poetess, becomes an integral layer of the work: a grand vocal-instrumental form for voice, choir, and orchestra. It is undoubtedly a musical poem in the fullest sense of the term. This poem celebrates the Romani people’s love for the world and nature, their difficult fate, where tears intertwine with joy, and their wartime sufferings. However, above all “misery and hunger” prevails the admiration for the brilliance of life.

The expression of these themes and feelings in the piece is through song. It comes to the forefront, captivating with a richness of lines and variety of forms. Starting from the introductory invocation to fragrant forests and stony mountains, introduced by a nostalgic trumpet tune against the delicate sound of harps, this lyrical tone runs throughout the piece. It reaches a particularly emotional intensity, bordering on boundless melancholy, in the song about the snowy winter; the fluid phrase of Gwendolyn Bradley’s soprano unfolds against the backdrop of a subtle, resonant accompaniment with a minor aura, where the timbre of the cymbals can be heard. But alongside sadness, there are moments of immersion in happiness (“We do not want riches”), there are dance songs in which we recognize rhythms of various origins: Spanish, South Slavic, Hungarian.

The second leading motif of the work is wandering. More precisely, the wild ride of the Romani caravan, in a fast, motoric, fiercely-scanned yet irregular rhythm. The music here becomes peculiarly evocative and vivid; we seem to see the speeding wagons amidst clouds of dust, hear the creaking of wheels, the neighing of horses, the howling of the wind. The composer reaches dramatic intensity in the song “They are chasing us,” evoking the image of escape from the Germans, wartime persecution, and the destruction of the people.

Finally, there is also a tone of prayer. Both collective and individual. The former takes the form of a lofty choral chorale (“God grant great weather” in “Forest Song”) or an archaic, Byzantine chant-like duet (“Oh, this black night”). The latter — a lament, an insistent plea, a supplication.

In times of widespread fashion for music poor in ideas, static, insistently repetitive, Pawluśkiewicz finds the golden mean between simplicity and complexity, stability and change, the repetitiveness of motifs, and the development of musical narration. He combines the homogeneity of language and clear recognizability of leading musical ideas with the variety of their variants. He intertwines subtle lyricism with epic sweep, emotional expansiveness of melody with impulsive, explosive musical flow. Above all, he highlights in an incomparable way the meaning and atmosphere of this beautiful poetry, painting a colorful world of the Roma.

Source: Leszek Polony, text from the album “The Harps of Papusza” Jan Kanty Pawluśkiewicz Anthology, published by Polish Radio, 2013.

Adrian Gaspar and the Roma and Sinti Philharmonic Orchestra under conductor Riccardo M Sahiti at the commemoration on 2 August 2019.

Musical contributions to the commemoration ceremony

Dr. Petra Gelbart (New York, USA): Vocals

Aušvicate hi kher baro is perhaps the best known and most performed song about the Holocaust of Sinti and Roma. The melody is said to be that of a traditional folk song and has been adapted to the painful and haunting lyrics about the misery of the Auschwitz death camp. The lyrics were attributed to Auschwitz survivor Ruzema Danielova. Petra Gelbart learned *Aušvicate* from her great-aunt, her grandmother, and her grandfather, who were all Holocaust survivors. Musicologist Dr. Petra Gelbart teaches and researches the theory, practice and cultural context of Roma music. She is a co-founder of *Families of Roma and Sinti Holocaust Victims*. Gelbart curated the music section of the *RomArchive - the digital archive of the Sinti and Roma*.

Adrian Gaspar (Vienna, Austria): Piano

Adrian Gaspar composed *Na Bister!* on the occasion of the 75th Remembrance Day as a tribute to all Sinti and Roma murdered under National Socialism. It was premiered at the 2019 commemorative event in Auschwitz-Birkenau. Together with young people of the minority, Adrian Gaspar wrote a three-verse text in Romani to accompany the composition. Adrian Gaspar is a Romanian-Austrian pianist, composer and arranger from the Roma minority. He has composed numerous pieces with influences of traditional Roma music, including “*Bilache Sune*” (*Unpleasant Dreams*), which is based on three paintings by the Austrian Auschwitz survivor Karl Stojka.

Dardo Balke Ensemble (Bremerhaven, Germany)

The music composed by Dardo Balke depicts sadness, fear and persecution, but also evokes memories of the good times before the persecution. The ensemble, consisting of musicians who are members of the Sinti minority from Bremerhaven, was founded especially for the performance of the works in remembrance of the genocide of the Sinti and Roma. The music was composed for two musical documentary theater works (*Drei Tage im März* and *Blumen an der Karlsburg*).

Director: Dardo Balke

Musicians: Armando Balke, Richie Balke, Rigo Weiß, Rico Franz, Jeremy Maatz and Maurice Maatz

Florian Berner (Vienna, Austria): Cello

Trombeau, composed by Ralf Gawlick, is a work of grief and deep reflection, an elegiac lament that recalls the tragic loss of life, like a musical tombstone.

Florian Berner is a cellist, professor for chamber music and co-founder of the Alban Berg Ensemble Vienna.

Ralf Gawlick is a German-American composer of Roma-Kurdish descent. His works travel through a variety of musical styles and explore aspects of his complex international heritage.

“DIKH HE NA BISTER!” International Youth Remembrance Event

DIKH HE NA BISTER (“Look and don’t forget” in Romani) – the Roma Genocide Remembrance Initiative mobilizes each year thousands of young Roma and non-Roma all over Europe on the occasion of the 2 August – the European Roma Holocaust Memorial Day – to advance remembrance, recognition and education about the Roma Genocide.

DIKH HE NA BISTER is a space of learning about the past, as well as of reflection about the role of young people in Holocaust remembrance. The initiative creates a dialogue and personal encounter of young people with Holocaust survivors. Their testimonies inspire the participants to address and resist against current challenges of antigypsyism, and other forms of racism in Europe today.

DIKH HE NA BISTER symbolizes for many young Roma the power of youth to write their own history. In the last few years, remembrance and recognition of the Roma genocide have become a key element of the Roma youth movement in order to restore dignity and to strengthen the identity-building of young Roma. On the occasion of the 70th anniversary of the Roma genocide on 2 August 2014, DIKH HE NA BISTER gathered over 1,000 young Roma and non-Roma from 25 countries in Krakow and Auschwitz-Birkenau. This mobilization greatly contributed to the recognition of 2 August as European Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti by the European Parliament in 2015.

DIKH HE NA BISTER empowers young people in their struggle for justice and equality. Remembrance and commemoration activities do not only take place during the international event on 2 August in Auschwitz-Birkenau and Krakow, but also through numerous local initiatives around Europe. In particular, youth groups promote a message of resistance and self-empowerment to mark the “Romani Resistance Day” on May 16.

DIKH HE NA BISTER was founded by ternYpe International Roma Youth Network and its member and partner organizations in 2010 and is co-organized with the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma and the Central Council of German Sinti and Roma.

1 Dikh He Na Bister youth event 2014 in Auschwitz-Birkenau, young people with József Forgács (1935–2018), a Hungarian Roma Holocaust survivor; photo: Márton Neményi.

2 Rita Prigmore, a Sinti Holocaust survivor from Germany, sharing her story with young people during Dikh He Na Bister 2014; photo: ternYpe.

3 Young people built a tree of remembrance after a full day visiting the Auschwitz-Birkenau Museum, Dikh He Na Bister 2018; photo: Praskiewicz.

4 Over 1.000 young Roma and non-Roma from all over Europe attended the commemoration ceremony in Auschwitz-Birkenau for the 70th anniversary on 2 August 2014; photo: Márton Neményi.

5 Survivors Rita Prigmore, József Forgács and Raymond Gurême walking side by side towards the 70th anniversary commemoration of the Roma Genocide at Auschwitz-Birkenau; photo: Artur Conka.

1

2

3

4

5

“My testimony is for young people”

Passing on Memory for the Future of Holocaust Remembrance and Education

“My testimony is for young people. You must resist. We must resist the discrimination, the racism and the violent expulsions to which Roma and Voyageurs are subjected in every country in Europe. We, the elders, have lit the flame. Now it’s up to the young people to keep it alive and make it grow so we can be stronger. Young people, stand up. Stay on your feet, never on your knees!”

Raymond Gurême, Roma Holocaust survivor (1925–2020)

Opening event, 31 July evening: Honouring the Resistance and Resilience of Holocaust survivors and passing on their testimonies to younger generations

This cultural evening of remembrance is dedicated to honouring the resistance and resilience of Holocaust survivors and passing on their testimonies to younger generations. The event highlights the experiences, the voices and reflections of Holocaust survivors. Various artistic contributions explore transgenerational reflections

and new forms of the transmission of memory. The event aims to inspire and educate future generations about the enduring legacy of these Holocaust survivors.

Exhibition: Roma Heroes of Resistance

The portraits of the Romanian artist and Roma activist Emanuel Barica present the stories of 23 Roma and Sinti Holocaust survivors, who did not let the abuse, that they suffered, define them as victims, but as warriors who stood up and confronted everyday injustice and the horrific cruelty of the Nazi regime.

The exhibition is presented in cooperation with the European Roma Institute for Arts and Culture.

Exhibition: Raymond Gurême – A path of memory and resistance

The exhibition features the life of the Holocaust survivor and member of the French resistance, Raymond Gurême (1925–2020): His path of resistance is that of his fight during the war and his commitment against all injustices throughout his life. The exhibition retraces his personal and family history in the context of the global history of antigypsyism against Roma and “nomads” and “gens du voyage” in the 20th century in France.

The exhibition is presented in cooperation with Fnasat – Gens du Voyage, Médiathèque Matéo Maximoff, La Voix des Roms and Dikh He Na Bister.

1925-2020

Raymond Gurême, A path of memory and resistance

The purpose of this exhibition is twofold: to pay homage to Raymond Gurême and to “continue the path” that he traced.

The path of memory is the one he took the last 15 years of his life to rescue from oblivion his story, that of his family and all those who could not speak or who have not been listened to. The story of more than 6,500 so-called “nomads”, who were arbitrarily detained in internment camps in France during the Second World War.

The path of resistance is that of his fight during the war and his commitment against all injustices throughout his life. The exhibition retraces the personal and family history of Raymond Gurême in the context of the global history of antigypsyism against Roma and “nomads” / “gens du voyage” in the 20th century in France. By drawing on Raymond’s emblematic life story, this history is brought to life and made accessible to the widest possible audience, especially the youth.

Conception and original texts: Eveline Pommeret
Graphic design & illustrations: Vincent Davalard
Text editing: Cathy Mouscadet
Translation: Saimir Mile

Organizers and Partners:

Partners:

Cooperating Institutions:

On the occasion of the 80th anniversary of 2 August 1944, the European Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti, this international conference addresses the recognition, remembrance, and education about the Holocaust of Roma and Sinti. The conference focuses on ways to carry survivors' testimonies into the future and making their voices heard. The conference aims to foster dialogue, exchange knowledge, and develop strategies to ensure that the experiences of Roma and Sinti during the Holocaust are remembered, honoured, and integrated into academic, remembrance and educational discourses, contributing to more inclusive, just and respectful societies free of anti-gypsyism.

Main panels and issues of the conference

Carrying the Memory of Roma and Sinti Holocaust Victims and Survivors to the Future discusses the importance of carrying survivors' memory to next generations to ensure lessons of the past shape the future. It explores how the memory of Roma and Sinti victims and survivors are preserved, how narratives and experiences are kept alive and communicated across generations. It discusses the roles of archives, memorial sites, and educational institutions, addressing gaps in research and representation of Roma and Sinti memories and how to overcome them.

Voices of the Victims: Learning from Testimonies of Roma and Sinti Holocaust Victims and Survivors focuses on ways to enhance the transmission and representation of testimonies and how to shape collective memory by amplifying the voices of victims and survivors. It examines archives and databases that house these testimonies and explores initiatives that strengthen their preservation and representation.

Spaces of Memory and the Representation of the Voices and Experiences of Roma and Sinti addresses the significance of memorial sites and spaces of memory in preserving and representing the experiences of Roma and Sinti. It highlights initiatives for recognizing lesser-known memorial sites and discusses challenges of representation in mainstream spaces of Holocaust memory.

Memory in a Transgenerational Perspective explores how the memory of the Roma and Sinti Holocaust is carried and transformed across generations, in family narratives and through music, art, and literature. The panel focuses on the importance of transgenerational memory and practices in remembering and preserving the experiences of survivors.

Towards a Parliamentary Alliance against Antigypsyism and for Holocaust Recognition and Remembrance focuses on building a parliamentary alliance against antigypsyism and strengthening the recognition, remembrance, and education about the Holocaust of Roma and Sinti. Representatives and initiatives from national and European level discuss opportunities of cooperation and coalition-building among parliamentarians and political leaders to strengthen equality, participation and inclusion of Roma and Sinti.

Remembrance, Recognition, Justice and Trust-Building – Transitional Justice Tools to address Antigypsyism in Europe explores transitional justice tools to combat antigypsyism, focusing on remembrance, recognition, and trust-building. It features current political struggles, including advocacy for recognizing racist pogroms and post-war justice for Roma in the Western Balkans, highlighting strategies to advance non-recurrence and equality.

Education for Holocaust Remembrance and against Antigypsyism focuses on educational initiatives aimed at Holocaust remembrance and combating antigypsyism. It discusses guidelines, youth programs, and the representation of the Roma and Sinti Holocaust in school curricula, emphasizing the importance of education in preserving survivor memories and addressing antigypsyism.

Holocaust Remembrance, Human Rights, and the Fight against Antigypsyism closes the conference, aiming to underscore the importance of collective remembrance in the pursuit of human rights and equality for Roma and Sinti, fostering dialogue and cooperation between policymakers, political leaders, and civil society to address systemic discrimination and ensure justice and dignity for all.

The History of Roma and Sinti in Auschwitz-Birkenau

On 16 December 1942 Himmler ordered the deportation of all Sinti and Roma families to the Auschwitz-Birkenau concentration camp. A short time later, the relevant orders were issued for all occupied territories.

Based on their racial ideology, the Nazis persecuted Sinti and Roma as well as Jews with the aim of complete extermination. In parallel with the intensified persecution of the Jewish population, they also radicalized the actions against Sinti and Roma. In April 1940, a first wave of large-scale deportations of 2,500 Sinti and Roma began into the General Government.

1

At the time of the “Auschwitz Decree”, many Sinti and Roma were already in concentration camps or had been victims of mass shootings in the occupied territories. The remaining had been detained under conditions similar to imprisonment at their places of residence. With the implementation of the “Auschwitz Decree”, Sinti and Roma were arrested in their homes or directly from their workplaces. They could not take any personal belongings. Personal papers were taken from them, property and estates confiscated in favor of the Nazi State. Cramped into completely overcrowded freight cars, many did not survive the ordeal of a journey to Auschwitz that lasted several days.

From February 1943 some 23,000 Sinti and Roma were deported to Auschwitz-Birkenau from eleven European countries, the vast majority of them from the Reich territory. They were imprisoned in camp section B II e, referred to as the ‘gypsy family camp’ by the SS. It comprised twenty barracks on either side of the main road inside the camp. In the so-called ‘residential barracks’ up to eight hundred people were crowded together on three-storey wooden bunks. This entire section of the camp was surrounded by an electrified barbed wire fence. The inmates arriving at the ramp were initially selected as “fit for work” and “unfit for work”. Those who were considered “unfit for work” were immediately murdered in the gas chambers. The first mass gassings took place in March and May 1943, during which more than 2,700 men, women and children were killed using Zyklon B poison gas. The selected prisoners as “fit for work” were registered in separate ledgers according to gender. They then had a ‘Z’ and a number tattooed on their arm or, in the case of small children, on their thigh.

Daily life at the camp was characterised by the torture and terror meted out by the SS, carrying out hard labour on totally inadequate food rations, and the catastrophic hygiene conditions. The inmates starved to death or succumbed to the inevitable outbreaks of diseases such as typhus. Almost ninety per cent of a total of 23,000 inmates at the ‘gypsy camp’ died there. Babies born at the camp and infants had virtually no chance of survival.

Dr Josef Mengele was appointed camp doctor at section B II e, the so-called ‘gypsy camp’, at the end of May 1943. He was particularly interested in conducting medical experiments on identical twin children, experiments that entailed unimaginable tortures for his victims. These experiments served to proclaim an alleged and fateful influence of race and heredity.

1 Elisabeth and Zilla Franz, member of the Dutch Sinti family Franz, which was deported from Westerbork to Auschwitz.

2 Paul Steinbach in soldier’s uniform with his two nieces.

3 Eduard Höllenreiner as a soldier during the First World War.

4 Members of the Sinti family Bamberger, 1930s. Margarete Bamberger (left front) was later deported to Auschwitz. Max Bamberger (far right) was killed in a massacre in Yugoslavia shortly before the end of the war.

2

3

4

After 'selections' by the SS, around 3,000 Sinti and Roma were deported to other concentration camps in the Reich in spring and summer 1944. Their labour was to be exploited by the German armaments industry pending their final extermination. Around 4.300 inmates stayed behind in Auschwitz-Birkenau, mainly the elderly, women and children. Despite desperate resistance, they were all murdered in the gas chambers on the night of 2 August 1944.

Even after that, transports of Sinti and Roma arrived in Auschwitz. Thus, on September 26, 1944, about 200 Sinti and Roma were deported from Buchenwald to Auschwitz, most of them children and adolescents, and killed in the gas chambers two weeks later.

Tadeusz Joachimovski, a prisoner and camp writer in Auschwitz-Birkenau, reports on how Sinti and Roma successfully resisted the SS extermination action on 16 May 1944. This resistance is commemorated in Europe with the "Romani Resistance Day". Recent research by the State Museum Auschwitz-Birkenau (Memoria 10 / July 2018) concludes that a passive resistance action probably already took place in April 1944 and proves the active resistance of the Sinti and Roma on 2 August, as witnesses insistently describe it.

From the beginning, Sinti and Roma defended themselves against their deprivation of rights and their "racial" registration. They protested discriminatory provisions and tried to obtain the release of deported family members through petitions or personal intervention. In the occupied territories, many Sinti and Roma worked closely with resistance groups. Especially in Eastern and Southeastern Europe they played an important role in the national liberation movements and in France they also cooperated closely with the Resistance. Sinti and Roma were strongly represented in the armies of the Western Allies, but especially in the Red Army.

The Long Path to Recognition of the Roma and Sinti Holocaust

1

The exhibition “The Long Path to Recognition of the Roma and Sinti Holocaust” of the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma documents the civil rights struggle of Roma and Sinti in Europe for recognition of the Holocaust and against structural antigypsyism in nowadays Europe. The exhibition is displayed in August 2024 in the entrance area of the Auschwitz-Birkenau State Museum.

3

Throughout Europe, persistent antigypsyism and denial prevented for a long time an appropriate process of recognition of the genocide and the crimes committed against Sinti and Roma under the Nazi dictatorship. Until the early 1980s, it was a little-known fact that over 500,000 Sinti and Roma had been systematically persecuted and murdered by the Nazis.

In post-war Germany, the racist mind-set of National Socialism largely persisted unchanged in state institutions such as the police and the legal system. Survivors were denied compensation, and trails against Nazi perpetrators were rapidly halted and dismissed. The Holocaust of the Sinti and Roma was suppressed from historical memory and from public remembrance for decades, even in the historical places of persecution. The hunger strike of Sinti and Roma activists and Holocaust survivors at the former Dachau concentration camp in 1980 was one of the starting points in the civil rights struggle of Sinti and Roma in Germany, and led to the establishment of a powerful national representative organization as well as to the governmental recognition of the genocide in 1982.

In recent decades the civil rights struggle of Sinti and Roma organisations throughout Europe led to gradual progress: the recognition of the Holocaust of Sinti and Roma, the installation of dignified memorial sites and a growing awareness of the deeply rooted racism against Sinti and Roma in European history.

April 15, 2015 marked a historical moment. The European Parliament voted with an overwhelming majority to finally adopt a resolution which recognises the historical fact of the genocide of Roma and Sinti that took place during World War II. The resolution established 2 August as the European Holocaust Memorial Day for Roma and Sinti. Nevertheless, around Europe much remains to be done regarding recognition, remembrance, research and education about the Holocaust of Roma and Sinti.

2

4

5

Remembrance in Europe: Examples in the Exhibition

During World War II almost the entire Roma community in the Independent State of Croatia was killed. Most of the Roma were killed in the Jasenovac concentration camp. Nadir Dedić, a Roma survivor of the camp, initiated the erection of the monument to the Roma victims of the fascist terror in Žeravica village in Bosnia and Herzegovina in 1970. The first official commemoration held at the Roma cemetery in Uštica (part of the Jasenovac Memorial Site) was organised by various Roma NGOs on 2 August 2012.

Racist eugenic measures took place in Romania during World War II, when about 25,000 Roma men, women and children were deported to Transnistria. It took several decades to recognise the suffering of Roma and the crimes that had been committed, and more than 70 years to include the history of persecution of Roma in Romania in history textbooks. The first memorial dedicated to the fate of Roma victims of the Holocaust was inaugurated in 2015 within the Museum of Romani Culture in Bucharest.

The concentration camp at Lety u Písku in the former protectorate of Bohemia and Moravia, now in the Czech Republic, was built in 1940. In August 1942 it held (estimated) 1,309 men, women and children; 326 of them died there. Since 1993 Roma activists have called for the removal of the pig farm build on the site of the camp. After two decades the Czech government finally signed a contract with the company to buy the pig farm. According to the contract, the pig farm was closed in 2018, and a memorial was opened on the site in 2024.

6

7

- 1 End of the hunger strike at Dachau memorial site, 1980; (left to right): Uta Horstmann, Anton Franz, Dronja Peter, Hans Braun, Romani Rose, Jakob Bamberger, Fritz Greusing, and Franz Wirbel.
- 2 Recognition of the Nazi genocide of the Sinti and Roma by Federal Chancellor Helmut Schmidt, March 1982.
- 3 Commemoration at the memorial with artist Dani Karavan, Chancellor Angela Merkel, former Federal President Richard von Weizsäcker and Auschwitz survivor Reinhard Florian, photo: Jens Jeske.

- 4 Soraya Post, former Member of the European Parliament and initiator of the resolution for the recognition of the Roma genocide, together with Raymond Gureme, a French Roma Holocaust survivor and fighter of the French resistance, who addressed members of parliament March 2015, photo: ternType International Roma Youth Network.
- 5 First commemoration ceremony organised on the International Day of Remembrance to the Roma victims of the Porajmos / Holocaust in Croatia on 2 August 2012, Roma cemetery, Uštica, Jasenovac Memorial Site, photo: Roma National Council.

- 6 Inauguration of the monument for the Roma Holocaust; August 2015, photo: Museum of Roma Culture.
- 7 Symbolic commemoration in front of the pig farm in Lety u Písku, June 2017, photo: Jana Plavec.

1 The exhibition “The Roma History and Culture” was opened in Oświęcim in 2015. In 2024, the “Centre of Roma History and Culture” became a state institution. Photo: Roma Association in Poland.

The Roma Civil Rights Struggle in Poland

Post-war years in Poland mark a difficult chapter in the history of Roma. As result of a series of political decisions Poland was pushed towards becoming an ethnically homogeneous country. Therefore, already in the 1950s, the communist authorities adopted drastic measures to assimilate the isolated Roma community. The antigypsyism during the communist era in Poland triggered open conflicts and violence against the Roma. Changes during the political transformation in 1989 did not lead to a turning point for the Roma in Poland. The antigypsyist consensus merged into mob attacks against the Roma. Such an outbreak took place in Mława in 1991. During two days, a group of two hundred people completely destroyed seventeen houses and seven apartments in which Roma lived. During the following years there were several further acts of violence against Roma.

Due to the changes related to democratization of the political system it was finally possible to establish civil society organisations of Roma in Poland. Besides promotion of Romani culture and educational work, they represented the interests of the Roma in Polish politics. An organisation with such a premise is the Roma Association in Poland, which was founded in 1992 with an office in Oświęcim. Eventually in 1994, the “liquidation” of the so called “Zigeunerlager” was commemorated for the first time with the honorary patronage of the Polish president Lech Wałęsa.

Auschwitz is a central symbol for the crimes against humanity of the 20th century. Therefore the opening of a permanent exhibition about the Nazi genocide of the Sinti and Roma on 2 August 2001 in the Auschwitz-Birkenau State Museum cannot be overestimated in its importance. The project was undertaken on the initiative and under the responsibility of the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma in close cooperation with the Auschwitz Memorial, the Roma Association in Poland, as well as Roma organisations from the Netherlands, Hungary, Serbia, Ukraine, Austria and the Museum for Roma Culture in Brno. Because of this international work, the Polish government appointed Romani Rose as a member of the International Auschwitz Council in 2006, as the first Sinti and Roma representative. Leading the way in Europe the Polish Parliament proclaimed 2 August as the Remembrance Day on the Extermination of Roma and Sinti in 2011.

Centre of Roma History and Culture in Oświęcim

History

The Centre of Roma History and Culture in Oświęcim is an institution dedicated to preserving and promoting Roma cultural heritage. The concept and proposal for the establishment of this centre were initiated by the Association of Roma in Poland, a non-governmental organization that has been active since 1992 and is based in Oświęcim. Already in 2019, the initiative was launched to create such a governmental institution that is focused on the cultural and historical heritage of Roma. The Centre is located in a historic tenement house at 5 Berka Joselewicza Street, in the old part of Oświęcim.

Establishment

In July 2023, Roman Kwiatkowski, the chairman of the Association of Roma in Poland, and Witold Kozłowski, the Marshal of the Małopolska Voivodeship, signed a letter of intent regarding the establishment of the Centre of Roma History and Culture in Oświęcim. On December 28, 2023, the Małopolska Voivodeship Assembly passed Resolution No. LXXVII/1124/23, establishing the Centre of Roma History and Culture in Oświęcim as a cultural institution of the Małopolska Voivodeship, coming into effect on February 1, 2024.

Mission

The Centre of Roma History and Culture in Oświęcim is dedicated to the material and immaterial heritage of the Roma in Poland. The mission of the Centre is to research, document, and disseminate knowledge about the centuries-long presence of the Roma in Polish lands, their history, and their culture, both traditional and contemporary. The Centre aims to preserve, develop, and promote Roma cultural heritage while also animating the cultural life of Roma communities and the local communities of Oświęcim and the surrounding region. The Centre promotes values such as justice, freedom, peace, democracy, love for others, respect, dignity, and the rejection of violence, discrimination, and racism.

Activities

The Centre of Roma History and Culture presents the history and culture of the Roma and the issues of multiculturalism in a multifaceted and stereotype-breaking manner. The institution houses a permanent exhibition titled "Roma: History and Culture." The Centre also engages in educational activities related to multiculturalism and human rights, serving as a meeting place for various groups interested in these topics. It preserves the Roma legacy by maintaining archives and documenting Roma cultural monuments.

Audience

The offerings of the Centre are aimed at diverse groups, particularly young people open to knowledge and new experiences, as well as those interested in learning about the cultures of other nations and ethnic minorities. The Centre's offerings are intended for, among others: the academic community, teachers and students from the region, county, and city, Roma individuals interested in the history and culture of their community, including those searching for their roots and family members, especially those affected by the Holocaust, tourists visiting Małopolska, national and international delegations, and national and ethnic minorities living in Poland.

2 The exhibition "The Roma History and Culture" in Oświęcim: View into the permanent exhibition, photo: Roma Association in Poland.

On the picture: Markus Lautenschläger (Manfred Lautenschläger Foundation), President of the German Bundestag Bärbel Bas, Laureate Daniel Libeskind, Romani Rose (Chairman of the Central Council of German Sinti and Roma); copyright: Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma /Simone M. Neumann.

European Civil Rights Prize of the Sinti and Roma in Memory of Oskar and Vinzenz Rose 2023

Laureate 2023: Daniel Libeskind

The 2023 Prize honors Daniel Libeskind's worldwide contributions to the culture of remembrance. The commemoration of the Holocaust against Jews and Sinti and Roma is an important part of his artistic and architectural work.

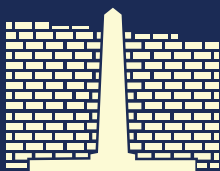
Daniel Libeskind designed the National Memorial to the Victims of the Holocaust in Amsterdam, which was presented to the Dutch public in 2021 by King Willem-Alexander and Prime Minister Mark Rutte. Through his design of the Amsterdam memorial, the Polish-American architect deliberately emphasizes the common fate of Sinti and Roma and Jews during Nazi persecution, uniting them in remembrance in the place he created. The National Holocaust Memorial in Canada, designed by Daniel Libeskind and opened to the public in 2017, is also dedicated to both Jews and Sinti and Roma.

An international figure in architecture and urban design, the architect Daniel Libeskind is renowned for his ability to evoke cultural memory and is informed by a deep commitment to music, literature and philosophy. Daniel Libeskind aims to create architecture that is resonant, unique, and sustainable.

The Prize

The European Civil Rights Prize of the Sinti and Roma endowed by the Manfred Lautenschläger Foundation was established on the occasion of the 10th anniversary of the founding of the Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma in November 2007 and was awarded for the first time in December 2008. In light of the highly precarious human rights situation of Sinti and Roma in many European countries – especially in Eastern and South-Eastern Europe – this prize is intended as a contribution to the protection and enforcement of civil rights and equal opportunities for members of the Sinti and Roma minorities in their respective home countries.

At the same time, the prize acts as a signal to political leaders, the media and social groups in Europe to take action against deeply embedded stereotypes and structural prejudice in order to gradually overcome the daily marginalization of the minority. Finally, the prize is intended to support political and social efforts to provide sustainable protection for those affected to enable them to lead a self-determined life in the long term. It is awarded to members of the majority society who have rendered outstanding services to the cause of the Sinti and Roma.

2 sierpnia 1944
80 rocznica

2024

**Europejski
Dzień
Pamięci o
Holokauście
Romów**

31 lipca 2024 r.	Auditorium Maximum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
20:00–22:00	„U honorowanie oporu i niezłomności ocalałych z Holocaustu oraz przekazanie ich świadectw młodszym pokoleniom” Wystawa „Romscy bohaterowie ruchu oporu” Wystawa „Raymond Gurême - ścieżka pamięci i oporu”
1 sierpnia 2024 r.	Auditorium Maximum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
09:30–17:00	Konferencja międzynarodowa „Moje świadectwo jest dla młodych ludzi” Przekazanie dziedzictwa dla przyszłości pamięci i edukacji o Holocaustie
1 sierpnia 2024 r.	Philharmonic Hall in Kraków
20:00–22:00	„O Lungo Drom (Długa droga)” oratorium poświęcone Sinti i Romom, skomponowany przez Ralfa Yusufa Gawlicka, w wykonaniu Clary Meloni (sopran), Christoha Filleri (baryton), Łászló Rácza (cymbały) oraz Alban Berg Ensemble Wiedeń.
2 sierpnia 2024 r.	Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holocaustie
10:00–11:00	Akt upamiętniający przedstawicieli parlamentu i przywódców politycznych tylko dla zaproszonych przedstawicieli i mediów
2 sierpnia 2024 r.	Roma and Sinti Memorial in Birkenau, camp section B II e
10:30–11:30	Wejście i kontrola bezpieczeństwa, przejście do pomnika
11:30–12:00	Odczytanie nazwisk ofiar pod pomnikiem przez młodych Romów i Sinti
12:00–13:15	Ceremonia upamiętniająca
13:15–14:00	Ceremonia składania wieńców
14:30–16:00	Lunch i przyjęcie (różne miejsca)
until 18:00	Możliwość zwiedzenia Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu
until 20:00	Możliwość zwiedzania Muzeum Auschwitz, w szczególności wystawy o ludobójstwie Romów i Sinti w bloku 13.
2 sierpnia 2024 r.	Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu
16:30–18:00	Międzynarodowe wydarzenie młodzieżowe „Dikh He Na Bister” Spotkanie młodych Romów i Sinti z ocalałymi oraz przedstawicielami politycznymi
2 sierpnia 2024 r.	Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Józefa Robotnika w Oświęcimiu
19:00–20:30	Koncert poświęcony pamięci Romów i Sinti zamordowanych 80 lat temu: „Harfy Papuszy” Poemat symfoniczny Jana Kantego Pawluśkiewicza na podstaw wierszy „Papuszy” (Bronisławy Wąjs)

Akt upamiętniający przedstawicieli parlamentarnych i przywódców politycznych o godz. 10:00

Dr Piotr Cywiński

Dyrektor Miejsca Pamięci i
Muzeum Auschwitz-Birkenau

Claudia Roth

Minister Stanu ds. Kultury i
Mediów w Niemczech

Marian Turski

Ocalały z Auschwitz, Członek
Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej

Władysław Teofil Bartoszewski

Sekretarz Stanu, Ministerstwo Spraw
Zagranicznych RP

Manuela Schwesig

przewodnicząca Bundesratu Niemiec

Lord Pickles

PC, Przewodniczący Międzynarodowego
Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście,
Prezydencja Brytyjska

Dr Žygimantas Pavilionis

Wicemarszałek litewskiego Sejmu,
przedstawiciel litewskiej prezydencji w
Komitecie Ministrów Rady Europy

Tea Jaliashvili

Pierwszy Zastępca Dyrektora Biura
Instytucji Demokratycznych i Praw
Człowieka OBWE

Międzynarodowe uroczystości upamiętniające i składanie wieńców o godz. 12.00

Pan Roman Kwiatkowski

Stowarzyszenie Romów w Polsce,

Theodoros Rousopoulos

Przewodniczący Zgromadzenia
Parlamentarnej Rady Europy

Pan Romani Rose

Centralna Rada Niemieckich Sinti i Romów

Dani Dayan

przewodniczący Yad Vashem, Światowego
Centrum Pamięci o Holokauście

Pani Alma Klasing

Ocalała z Holokaustu

Antonio Guterres

Sekretarz Generalny Organizacji Narodów
Zjednoczonych (wideo)

Pan Bolesław Rumanowski

Ocalały z Holokaustu

Dr Ursula von der Leyen

Przewodnicząca Komisji Europejskiej (wideo)

Pani Kidawa-Błońska

Marszałek Senatu Rzeczypospolitej Polskiej

Pani Bärbel Bas

Przewodnicząca Niemieckiego Bundestagu

Tłumaczenia symultaniczne będą dostępne w trakcie wszystkich wydarzeń:
angielski, polski, niemiecki, romski

Romani Rose i Roman Kwiatkowski

Romani Rose
Przewodniczący Centralnej Rady
Niemieckich Sinti i Romów

Data 2 sierpnia na zawsze zapadła w zbiorowej pamięci naszej mniejszości z powodu niewyobrażalnej zbrodni przeciwko ludzkości. Dzień ten upamiętnia rok 1944, kiedy to SS zapędziło 4 300 Sinti i Romów, ostatnich z nich, do komór gazowych obozu zagłady Auschwitz-Birkenau pomimo ich zaciętego oporu. W nocy z 2 na 3 sierpnia zamordowano kobiety, dzieci i starców.

W 2015 roku Parlament Europejski uznał 2 sierpnia za "Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu wśród Sinti i Romów" w historycznej rezolucji, idąc za przykładem Rzeczypospolitej Polskiej, która oficjalnie uznała ten dzień pamięci w 2011 roku. Dzisiejsza 80. rocznica tej zbrodni przeciwko ludzkości ma dla nas szczególne znaczenie, ponieważ pozwala nam upamiętnić 500 000 ofiar Holokaustu naszej mniejszości wraz z nielicznymi ocalałymi.

W tę osiemdziesiątą rocznicę mamy zaszczyt gościć dwoje ocalałych z tej nieludzkiej zbrodni: Almę Klasing, która straciła w Auschwitz wielu członków swojej rodziny oraz Bolesława Rumanowskiego, który jako dziecko został wraz z rodziną deportowany przez nazistów do kieleckiego getta. Ich świadectwa pokazują determinację oporu i niezłomność ludzkiego ducha.

Pamiętamy dziś nie tylko o członkach naszej mniejszości, ale także o wszystkich tych, którzy zostali zamordowani przez narodowosocjalistyczną tyranję: ponieważ urodzili się jako Sinti, Romowie lub Żydzi, ponieważ byli niepełnosprawni lub chorzy, ponieważ reprezentowali odmienne przekonania polityczne lub religijne, ponieważ wyrażali swoją homoseksualność lub ponieważ stawiali opór narodowosocjalistycznemu terrorowi w okupowanych państwach Europy.

Cieszymy się, że na centralnych uroczystościach upamiętniających w Auschwitz-Birkenau możemy gościć przedstawicielki i przedstawicieli parlamentów i rządów z wielu krajów świata oraz działaczy społecznych, w tym po raz pierwszy przewodniczącego Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy Theodorosa Roussopoulosa, przewodniczącą niemieckiego parlamentu Bärbel Bas oraz marszałek Senatu RP Małgorzatę Kidawę-Błońską.

Dla nas pamięć nie jest przenoszeniem winy na dzisiejsze pokolenie. Pamięć oznacza wzięcie odpowiedzialności za obronę demokracji i praworządności. Jesteśmy bardzo zaniepokojeni faktem, że nacjonałiści i pravicowi ekstremiści po raz kolejny próbują zniszczyć naszą demokrację na ulicach i w parlamentach w całej Europie, szerząc nienawiść i propagandę. Spuścizna Auschwitz jest dla nas ostrzeżeniem i wzywa nas wszystkich do zdecydowanego i stanowczego przeciwstawienia się temu renesansowi nacjonalistycznych fantazji.

Roman Kwiatkowski
Przewodniczący Stowarzyszenia
Romów w Polsce

Dr. Piotr M. A. Cywiński

Dyrektor Muzeum i Miejsca Pamięci Auschwitz-Birkenau

Pamięć jest fundamentem tożsamości. Ale pamięć wykracza zdecydowanie poza tożsamość. Jeśli pamiętalibyśmy tylko o sobie i o swoich bliskich, to ów egocentryzm zniszczyłby naszą zdolność porównawczą, relacyjną, ocenę, moralną oraz etyczną całej przeszłości. Osłabiony zostałby sam fundament, a więc zachwiałyby to i tożsamością.

Ile procent respondentów rozmaitych ankiet musiałoby nie życzyć sobie Romów i Sinti jako sąsiadów, abyśmy zaczęli uważać, że sytuacja jest dobra? Perwersyjnie postawione pytanie... Gdyż z jednej strony chciałoby się powiedzieć, że prawdziwe dobro zacznie się dopiero, gdy osiągniemy zero, a z drugiej strony cieszylibyśmy się w wielu europejskich krajach, gdyby udało się zejść do ułamka choćby o połowę mniejszego.

Nienawiść czy choćby niechęć etniczna jest zawsze perwersją. I zawsze wynika przede wszystkim z kompleksów i braku wiary w siłę własnej tożsamości.

Rocznica likwidacji *Zigeunerlager* w Birkenau jest chwilą ciszy nad tragedią ofiar. Ale jest też obowiązkiem moralnym i zaniepokojeniem nad czasami dzisiejszymi. Bo nadal – w naszej Europie - ludzie nie są równi wobec prawa, a smutne przykłady można by mnożyć. Jesteśmy ową refleksją nad nami samymi winni ludziom dyskryminowanym. A także ofiarom sprzed 80 lat.

António Guterres

Sekretarz Generalny, Organizacja Narodów Zjednoczonych

Ogromny zaszczyt przeplata się z ogromnym smutkiem, gdy obchodzimy Dzień Pamięci o Holokauście Romów i Sinti w tym pamiętnym roku. Osiemdziesiąt lat temu ostatni żyjący Romowie i Sinti zostali zamordowani w Auschwitz-Birkenau.

To haniebny epizod w niechlubnej historii prześladowań, systematycznych masowych mordów i jawnego ludobójstwa, którego dopuścili się naziści i ich kolaboranci. Ich bezlitosna brutalność doprowadziła do śmierci nawet 500 000 Romów, spustoszyła społeczności i wymazała wielowiekowe kultury w całej Europie. Zbyt długo okrucieństwa te były lekceważone, trywializowane i negowane.

Dziś czcimy pamięć wszystkich tych, którzy zostali zamordowani i ograbieni ze swojego człowieczeństwa. Składamy wyrazy szacunku ocalałym oraz obiecujemy, że nigdy o nich nie zapomnimy. Czcimy odwagę w stawianiu oporu przez Romów i Sinti.

Zobowiązujemy się walczyć z nienawiścią. Uprzedzenia, które podsycali straszliwe zbrodnie nazistów, nie skończyły się wraz z ich upadkiem. Trwały nadal, wypierając sprawiedliwość i zniekształcając historię.

I nadal istnieją. Smutna rzeczywistość jest taka, że Romowie spotykają się z powszechną dyskryminacją we wszystkich dziedzinach życia i we wszystkich częściach świata, nie tylko w Europie. Ekstremistyczne i ksenofobiczne grupy szerzą mowę nienawiści, wykorzystują zmarginalizowane grupy jako kozły ofiarne oraz szerzą strach i podziały.

Photo: UN Photo/Mark Garten

Musimy się temu wspólnie przeciwstawić:

Walczyć z fanatyzmem zawsze i wszędzie;

Chronić i promować prawa człowieka wśród Romów;

Kształtować świat, w którym wszyscy ludzie mogą żyć godnie, w pokoju i wolności.

Organizacja Narodów Zjednoczonych jest nieugiętym sojusznikiem w tej sprawie.

Theodoros Rousopoulos

przewodniczący Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy

Dziś, 2 sierpnia, spotykamy się, aby uczcić pamięć 500 000 Romów i Sinti, którzy padli ofiarą jednej z najbardziej haniebnych zbrodni w historii.

Składamy nasze najgłębsze wyrazy szacunku ocalałym, którzy są dziś tu z nami, oraz rodzinom ofiar. Składamy również hołd 4300 Romom i Sinti, którzy zostali z zimną krwią zamordowani tej nocy, w tym samym miejscu, 80 lat temu.

Dzieciom. Kobietom. Mężczyznom. Niewinnym ofiarom barbarzyńskiego systemu.

Pamiętając o okrutnych zbrodniach popełnionych na nich, oddajemy również cześć ich odwadze, człowieczeństwu i godności w tak mrocznych czasach.

To, co wydarzyło się za murami Auschwitz-Birkenau, dotyczy nas wszystkich. Jest to atak i pogwałcenie podstawowej godności ludzkiej, która leży u podstaw praw człowieka. Próba dehumanizacji ofiar i usprawiedliwienia popełnionych okrucieństw.

Mamy zarówno powinność, jak i zadanie przeciwstawić się nienawiści. W czasach, gdy antycyganizm, antysemityzm i ataki na pamięć o Holokauście, propagowane przez fałszywe informacje, szeroko rozpowszechniane w mediach społecznościowych, utrzymują się w Europie i poza nią, ważniejsze niż kiedykolwiek jest podtrzymywanie pamięci o Holokauście.

Tylko pamiętając nie tylko o tym, co się wydarzyło, ale także o tym, jak i dlaczego do tego doszło, możemy zagwarantować, że wszyscy będą mogli żyć razem w pokoju, z poszanowaniem naszych różnic i różnorodności.

Photo: Council of Europe

Bärbel Bas

Przewodnicząca Niemieckiego Bundestagu

Dzień 2 sierpnia 1944 roku to dla Sinti i Romów tragiczna data. W tym dniu w komorach gazowych w Auschwitz zamordowano niemal 4300 kobiet, mężczyzn i dzieci. Od 2015 roku tego dnia corocznie przypominamy o systematycznym prześladowaniu Sinti i Romów przez nazistowskie Niemcy. Niemal pół miliona Sinti i Romów z całej Europy zostało zamordowanych z pobudek rasistowskich – w obozach zagłady i masowych egzekucjach, na skutek głodu, pracy przymusowej bądź eksperymentów medycznych. Zamierzano unicestwić całą kulturę.

Po upadku narodowego socjalizmu ludobójstwo popełnione na Sinti i Romach przez wiele dziesięcioleci nie było uznawane. W Niemczech prawie żaden sprawca nie został pociągnięty do odpowiedzialności. Ocalałym odmawiano odszkodowania. Co gorsza – wówczas im samym przypisywano winę za prześladowania i ponownie dyskryminowano ich w sądach, na policji lub w urzędach. Skutki tych krzywd są odczuwalne do dziś.

„Zapomniany Holokaust” – tak Zoni Weisz określił ludobójstwo popełnione na Sinti i Romach, kiedy podczas obchodów Dnia Pamięci Ofiar Narodowego Socjalizmu w 2011 roku opowiadał deputowanym do Niemieckiego Bundestagu o tym, jak był prześladowany. Rzeczywiście, wielu ludzi w Niemczech mało wie o zbrodniach popełnionych na Sinti i Romach. Dlatego ważne jest dla mnie, aby zabrać głos z okazji Europejskiego Dnia Pamięci o Holokaście Sinti i Romów i przyczynić się do zachowania żywej pamięci o tych ofiarach. Nie wolno o nich zapomnieć.

Photo: Deutscher Bundestag / Tobias Koch

Dorota Niedziela

Wicemarszałek Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej

Ludobójstwo dokonane na Sinti i Romach wycisnęło piętno, które po dziś dzień odbija się na liczącej sześć milionów mniejszości etnicznej w Europie. W nocy 2 sierpnia 1944 roku 4300 Sinti i Romów zostało bestialsko zamordowanych w komorach gazowych Auschwitz-Birkenau. Byli to ostatni zapędzeni do komór gazowych więźniowie w tak zwanym „Zigeunerlager” („Obozie Cygańskim”), w większości ludzie starsi, kobiety i dzieci. Dzisiaj obchodzimy 80. rocznicę tego haniebnego zdarzenia.

Likwidacja „Zigeunerlager” w Auschwitz-Birkenau na zawsze pozostanie bolesnym symbolem ciszy nad tragedią ofiar Sinti i Romów. Dzisiaj, 80 lat później nie wolno nam zapomnieć o tej okrutnej zbrodni przeciwko ludzkości. Tego dnia mówimy całemu światu głośno - pamiętamy. Tego dnia mówimy - nigdy więcej. Pamięć jest fundamentem tożsamości. Tożsamości ludzi, rodzin, narodów, wspólnot. Czczenie tego dnia jest naszym moralnym obowiązkiem w obliczu aktów nienawiści, terroru oraz ludobójstwa od których współczesny świat nie jest wolny.

Nie możemy zapomnieć, że obóz zagłady Auschwitz-Birkenau jest świadectwem haniebnego mordu milionów niewinnych ludzi, których za cel obrali sobie opętani zabójczą ideologią naziści, a Holokaust to najczarniejsza karta w dziejach Europy. Dzisiaj naszym obowiązkiem jest pamiętać i swoimi działaniami każdego dnia zapewniać, aby takie akty ludobójstwa nigdy się nie powtórzyły.

Wiedza o Holokauście winna na zawsze wryć się w zbiorową pamięć europejską. Sinti i Romowie to ofiary Holokaustu często zapomniane przez wielu Europejczyków. Za to często we współczesnym świecie zmagają się dyskryminacją i rasizmem. W 2015 roku Unia Europejska ogłosiła 2 sierpnia „Europejskim Dniem Pamięci o zagładzie Romów i Sinti”.

Photo: Sejm

Od początku lat 90. w Polsce odbywają się obchody ku pamięci wszystkich pomordowanych Sinti i Romów w okupowanej przez nazistów Europie. W czasie II wojny światowej wymordowano kilkaset tysięcy Sinti i Romów, co stanowiło od 30–60% ich populacji w Europie. Do samego Auschwitz zostało deportowanych 23 000 Sinti i Romów, którzy zginęli w męczarniach.

Niestety dzisiaj w Europie do głosu dochodzą skrajne ruchy i partie, którym nie jest obca mowa nienawiści w dyskursie politycznym. Dlatego jako odpowiedzialni politycy musimy każdego dnia walczyć przeciwko wykluczaniu innych, bronić praw człowieka, stać po stronie demokracji.

Helena Dalli

Komisarz ds. Równości Unii Europejskiej

2 sierpnia 1944 r. 4 300 Romów i Sinti zostało brutalnie zamordowanych w niemieckim obozie koncentracyjnym i zagłady Auschwitz-Birkenau. W najmroczniejszych dla Europy latach zgładzono aż 500 000 Romów i Sinti, a ich historia, kultura, język i tradycje zostały brutalnie zburzone i wymazane z powierzchni ziemi wraz z nimi.

80 lat później naszym obowiązkiem jest dopilnowanie, aby ludobójstwo popełnione podczas Holokaustu nigdy się nie powtórzyło ani nie zostało zapomniane. Składam hołd tym, którzy stracili życie i tym, którzy przeżyli niewyobrażalne cierpienia i poświęcili się idei pielęgnowania pamięci, tak aby kultura Romów i Sinti przetrwała.

Romowie i Sinti, największa mniejszość etniczna w Europie, do dziś spotykają się z obojętnością wobec historycznych zbrodni i niesprawiedliwości popełnionych wobec nich. Uprzedzenie, wykluczenie społeczne, antycyganizm i marginalizacja są nadal obecne.

Nasza zbiorowa pamięć i świadomość przeżających zdarzeń, które znacząco wpłynęły na losy naszego kontynentu, są kluczowe dla budowania postawy sprzeciwu wobec rasizmu i nienawiści oraz dla dobrze prosperujących społeczności, w których wszyscy są mile widziani i bezpieczni.

Unia Europejska opiera się na wartościach godności ludzkiej, równości i poszanowania praw człowieka. Europa stoi solidarnie w obronie pluralizmu i różnorodności i nie pozostawia miejsca na mowę nienawiści i przestępstwa motywowane nienawiścią. Marginalizacja i wykluczenie Romów i Sinti poddaje w wątpliwość te wartości. Dlatego Komisja ściśle współpracuje z państwami członkowskimi, społeczeństwem obywatelskim oraz społecznościami Romów i Sinti w celu zwalczania antycyganizmu, nienawiści i negatywnych stereotypów oraz na rzecz promowania integracji, równości i udziału tych

Photo: EC Audiovisual Service / Claudio Centonze

społeczności we wszystkich dziedzinach życia. Szczególną uwagę zwraca się na stworzenie warunków dla równego dostępu do edukacji o wysokiej jakości, sprzyjającej inkluzywności, dla mieszkalnictwa, opieki zdrowotnej i podstawowych usług, a także możliwości zatrudnienia.

Uwrażliwianie na przeszłość i kulturę Romów oraz promowanie prawdy i pojednania to kluczowe elementy strategicznych założeń UE na rzecz równości, integracji i uczestnictwa Romów na lata 2020–2030, w tym nasze wsparcie dla inicjatyw mających na celu wzmocnienie pamięci o Holokauście, edukacji i badań, nasze partnerstwo z Radą Europy i organizacjami romskimi w ramach projektu Pamięć Romów oraz ustanowienie koalicji na rzecz edukacji i pamięci o Holokauście Romów.

Ta publikacja będzie nas nadal inspirować, gdy będziemy dążyć do stworzenia świata, w którym promuje się różnorodność i w którym lekcje historii wskazują drogę do przyszłości opartej na sprawiedliwości i równości dla wszystkich.

Lord (Eric) Pickles PC

Przewodniczący Międzynarodowego Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście

Jako przewodniczący Międzynarodowego Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście (IHRA), mam zaszczyt i solenny obowiązek wziąć udział w tym wydarzeniu. 2 sierpnia 1944 r. SS zamordowało w komorach gazowych Auschwitz-Birkenau ostatnich 4 300 Romów i Sinti. Dziś pamiętamy o ich cierpieniu i czcimy ich opór. Te uroczystości upamiętniające to nie tylko refleksja nad okrucieństwami przeszłości, ale także pełen nadziei krok w kierunku przyszłości, w której godność i prawa wszystkich ludzi będą respektowane.

Wciąż pozostaje wiele do zrobienia. Niemal 1 na 4 Romów doświadcza dziś dyskryminacji ze względu na swoją tożsamość. Upředzenia się nie skończą, jeśli nie podejmiemy odpowiednich działań w tym zakresie. W 2020 r. IHRA przyjęła roboczą definicję antycyganizmu/dyskryminacji antyromskiej, oficjalnie uznając długotrwałe upředzenia i dyskryminację, z którymi borykają się społeczności Romów i Sinti. Służy ona jako kluczowe narzędzie do identyfikacji i zwalczania rasizmu i opiera się na zobowiązaniach podjętych w Deklaracji Sztokholmskiej i Deklaracji Ministerialnej z 2020 roku. Robocza definicja została już przyjęta przez kraje takie jak Niemcy i Wielka Brytania oraz liczne organizacje społeczne. Antycyganizm / dyskryminacja antyromska była podstawową przyczyną ludobójstwa Romów przez nazistów i ich kolaborantów. Ludobójstwo Romów i Sinti pozostaje nadal złożonym zagadnieniem, które wymaga wielu badań. Nasz kolejny materiał, zatytułowany "Sugestie dotyczące nauczania i uczenia się o prześladowaniach i ludobójstwie Romów w czasach nazistowskich", odnosi się do pilnej potrzeby uwzględnienia tego tematu w programach nauczania. Edukując przyszłe pokolenia, możemy wyeliminować utrzymujące się od dawna upředzenia i pielęgnować kulturę akceptacji i wzajemnego szacunku.

IHRA jest głęboko zaangażowana w zachowanie pamięci o ofiarach i ocalałych oraz

Photo: IHRA

zapewnienie, że wnioski z przeszłości będą stanowić podstawę naszych obecnych i przyszłych działań. Kluczową częścią tej misji była nasza praca w obozie Lety u Písku. Miejsce to, niegdyś obóz internowania dla Romów i Sinti, a następnie wykorzystywane jako przemysłowa ferma trzody chlewnej, jest obecnie uroczystym miejscem pamięci - dzięki wspólnym wysiłkom rodzin ofiar, romskich aktywistów, IHRA i czeskiego rządu. Odzyskanie tego miejsca jako miejsca pamięci wspiera nasz nadrzędny cel: uhonorowanie ofiar i zachowanie pamięci o nich dla przyszłych pokoleń.

Na szczęście nie jesteśmy osamotnieni w tej misji. Współpracujemy z rządami, organizacjami obywatelskimi oraz głęboko zaangażowanymi ekspertami i działaczami indywidualnymi. Wspólnie zapewniamy, że pamięć o ofiarach Romów i Sinti kieruje nas w kierunku wizji świata, w którym nie ma miejsca na upředzenia i przemoc. Upór i opór tych, których dziś czcimy, pozostają dla nas niezmiennym źródłem inspiracji.

Alma Klasing

Alma Klasing urodziła się w 1937 roku. Po tym, jak jej ojciec Bruno Strauß został wcielony do Wehrmachtu, ona, jej rodzeństwo i matka Alma Strauß zamieszkali u wuja. Kiedy rodzeństwo jej ojca zostało deportowane do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau, rodzina postanowiła się ukryć. Od tej pory żyli w nieludzkich warunkach w lasach Badenii-Wirtembergii. W ciągu dnia dorośli i dzieci leżeli w dołach i przykrywali się liśćmi. W nocy przenosili się i szukali innej

kryjówek. Wszystko to musieli robić tak cicho, jak to tylko możliwe, zawsze w obawie przed odkryciem i deportacją do obozów zagłady i koncentracyjnych. Rodzina żywiła się tylko jagodami i innymi jadalnymi roślinami. Po wojnie dowiedzieli się, że przynajmniej rodzeństwo ojca przeżyło w Auschwitz, ale inni krewni nigdy nie wrócili.

Bolesław Rumanowski

Bolesław Rumanowski, urodzony 2 sierpnia 1932 r. w Rypinie na Kujawach, w rodzinie romskiej, jest świadkiem historii i prześladowań romskiej społeczności podczas II wojny światowej. Jego rodzice, Ryszard i Zofia Brzezińska, prowadzili wędrowny tryb życia przed wojną, podróżując z taborem po całej Polsce. Po wybuchu wojny, znaleźli schronienie w lasach w okolicach Łodzi, Częstochowy i Kielc, aby uniknąć represji i zatrzymania.

W 1941–42 roku został wraz z rodziną wypędzony przez Niemców do getta w Kielcach, gdzie panowały okropne warunki bytowe i głód. Bolesław Rumanowski doświadczył w

getcie piekła nieludzkiego traktowania, jego matka musiała podjąć pracę w tartaku, aby rodzina mogła przetrwać. Pomimo trudności i przeciwności losu udało się im przeżyć, dzięki wielkiej odwadze, niezłomności i sile charakteru.

W końcowym okresie wojny, Bolesław Rumanowski i jego rodzina zdołali uciec z getta i ukrywali się w pobliskich lasach, dzięki czemu przetrwali do zakończenia wojny. Jego historia jest świadectwem wytrwałości i hartu ludzkiego ducha w obliczu największych tragedii.

Christian Pfeil

Christian Pfeil urodził się w 1944 roku w lubelskim getcie w okupowanej przez Niemców Generalnej Guberni, dokąd jego rodzina została deportowana w maju 1940 roku. Zostali tam zmuszeni do pracy przymusowej przez SS i policję. Tylko cudem Christian Pfeil i jego najbliżsi przeżyli tę straszną próbę. Wielu innych członków jego rodziny zostało jednak zamordowanych, w tym także w obozie zagłady Auschwitz-Birkenau.

Po wyzwoleniu rodzina wróciła do rodzinnego Trewiru. Christian Pfeil rozpoczął tam z powo-

dzeniem działalność jako restaurator, którą wielokrotnie przyćmiewały ataki prawicowych radykałów i rasistów na prowadzone przez niego restauracje. Od wielu lat jest zaangażowany na rzecz umacniania lokalnej pamięci w Trewirze. W przeszłości Pfeil reprezentował Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów w Międzynarodowym Komitecie Auschwitz. Jako głos Ocalałych wygłosił przemówienie upamiętniające Europejski Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu dla Sinti i Romów 2 sierpnia 2022 r. w Miejscu Pamięci Auschwitz-Birkenau.

Marian Turski

Marian Turski urodził się jako Mosze Turbowicz w Druskienikach w 1926 roku. W wieku 14 lat trafił do łódzkiego getta, gdzie działał w konspiracyjnej organizacji Lewica Związkowa. W 1944 r. został deportowany do Auschwitz. Tam naziści zamordowali jego ojca i brata. W 1945 r. przeżył dwa marsze śmierci: z Auschwitz do Buchenwaldu w styczniu i z Buchenwaldu do Theresienstadt w kwietniu, skąd został wyzwolony 9 maja. Po II wojnie światowej osiadł w Warszawie. Studiował historię, a od 1958 r. pracował jako dziennikarz.

Przez lata działał na rzecz powstania Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN na Muranowie. Jako przewodniczący (obecnie wiceprzewodniczący) Stowarzyszenia Żydowskiego Instytutu

Historycznego w Polsce promował powstanie tej wyjątkowej instytucji kultury na szczuble Warszawy, Polski i na poziomie międzynarodowym. Jest członkiem władz Stowarzyszenia Żydów Walczących i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej, Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej, Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego oraz Rady Domu Konferencji w Wannsee: Centrum Pamięci i Edukacji.

Turski został odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Oficerskim Legii Honorowej oraz Wielkim Krzyżem Orderu Zasługi Republiki Federalnej Niemiec.

Renate Steinbach

Renate Steinbach urodziła się w 1943 roku w obozie Massow na Pomorzu. Jej matka Rosa Herzberg wykonywała tam skrajnie ciężką pracę przymusową w różnych fabrykach. Jej mąż został deportowany ze Szczecina do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau wraz z jej bratem i innymi krewnymi w styczniu 1943 roku. Wśród około 60 deportowanych Sinti znalazło się również troje dzieci jej siostry. Dwaj chłopcy i dziewczynka nie przeżyli męki w obozowym

odcinku B II e. Rosa Herzberg i jej mała córka musiały radzić sobie z zupełnie niewystarczającymi racjami żywności i stale cierpiały głód. Po przewiezieniu do Szczecina, gdzie miały pracować w szwalni, Rosa Herzberg, jej matka i mała Renate doświadczyły licznych nalotów bombowych. Dlatego w marcu 1945 r. postanowiły uciec na zachód. Tam później odnalazły swojego męża i brata.

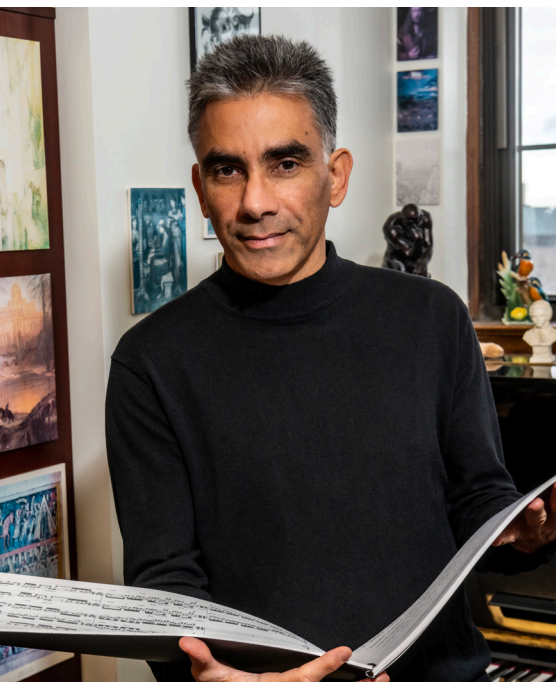
Koncert z okazji Europejskiego Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti

---

O Lungo Drom (Długa Droga)

~ Oratorium poświęcone Sinti i Romom ~

autorstwa Ralfa Yusufa Gawlicka,
dedykowane Romani Rose,
wykonane przez Clarę Meloni (Sopran), Christoha Filler (Baryton), Łászló Rácz (Cymbały) oraz Alban Berg Ensemble Wien,
Polska premiera 1 sierpnia 2024 roku w Filharmonii Krakowskiej.

Ralf Yusuf Gawlick, photo: Lee Pellegrini

O Lungo Drom w języku romańskim oznacza „długa droga”. Jest to obszerne oratorium napisane na zespół kameralny składający się z sopranu, barytonu, fletu, klarnetu, cymbałów, fortepianu i kwartetu smyczkowego. Utwór ten łączy teksty w wielu językach tworząc pieśń o rozproszonych po świecie Sinti i Romach. Członkowie tej mniejszości żyją w Europie od ponad 700 lat. Od tego czasu byli poddawani ciągłej dyskryminacji i prześladowaniom – przerywanych piekielnymi okresami zniewolenia i ludobójstwa. To oratorium zawiera wiele znaczących „nowości”: jest to pierwsze oratorium na temat Romów, pierwsze, w którym wykorzystano tak wiele tekstów autorstwa samych Sinti i Romów (a nie nieromańskich pisarzy patrzących z „zewnątrz”) i pierwsze, do którego muzykę napisał Rom.

„Długa Droga” jest drogą tęsknoty, ścieżką, która prowadzi do i od pamięci; każdy krok i ślad na tej drodze, jest nasycony głębokim poczuciem bóleści, obejmuje nadzieję i piękno poprzez wytrwałość i pociechę. *O Lungo Drom* zawiera słowa trzynastu różnych poetów z tej mniejszości w dziesięciu językach i dialektach romańskich, zorganizowanych w trójdzielną narrację:

I. Wzlot - II. Upadek - III. Perspektywa na przyszłość

Każda z tych trzech różnych perspektyw narracyjnych, przedstawionych w librecie międzynarodowej rodziny Sinti i Romów, jest powiązana z określonymi grupami instrumentów, które tworzą wątki brzmieniowe między różnymi tekstami i językami. Rapsodyczna, słodko-gorzka, elegijna i introspektywna poezja zaprasza do światów melancholii, smutku, nostalgii, pożądania, żalu i radości. Wraz z *Danse Macabre*, litanii i echem piosenki *Lili Marleen* w wersji z Auschwitz, głosy te łączą się, aby utworzyć wyjątkowy liryzm. *O Lungo Drom* świadczy o zbiorowej tożsamości poprzez pryzmat wielu głosów Sinti i Romów jako obywateli różnych krajów europejskich. Pierwsze słowa utworu brzmią jak dumny, wszechobejmujący i celebrujący manifest tożsamości Sinti i Romów. Zawierają one również moje osobiste świadectwo i wyznanie:

Madre del alma
Nací Gitano

Matko mojej duszy
Romani Jestem

Ralf Yusuf Gawlick jest niemiecko-amerykańskim kompozytorem pochodzenia romsko-kurdyjskiego. Jego twórczość zawiera muzykę solową, kameralną, orkiestrową, elektroakustyczną, filmową i chóralną, łączącą w sobie szeroki zakres stylów, eksplorującą aspekty złożonego międzynarodowego dziedzictwa artysty. Muzyka Gawlicka została nagrana i wydana przez wytwórnie Musica Omnia, Perfect Noise oraz Decca Eloquence.

Alban Berg Ensemble Wien © fot: Andrej Grilc;
Tylny rząd (L-R): Alexander Neubauer, Florian Berner, Ariane Haering, Régis Bringolf, przedni rząd (L-R): Silvia Careddu, Subin Lee, Sebastian Gürtler

Prezentowanie ekscytujących programów koncertowych w nowoczesny sposób, zabieranie publiczności w artystyczne podróże odkrywcze i wyrażanie muzyki w kosmopolityczny, bezkompromisowy i poetycki sposób: są to zasady przewodnie dla siedmiu muzyków, którzy zebrali się, aby stworzyć **Alban Berg Ensemble Wien**. Nazwa została nadana przez Fundację Albana Berga. Formalnie uznaje ona artystyczną wizję zespołu w duchu Albana Berga - kompozytora, który był związany z przeszłością, a jednocześnie oddany przyszłości.

Clara Meloni © Olivia Aurinko

Régis Bringolf, skrzypce / Sebastian Gürtler, skrzypce / Subin Lee, altówka / Florian Berner, wiolonczela / Ariane Haering, fortepian / Silvia Careddu, flet / Alexander Neubauer, klarnet

Szwajcarsko-włoska sopranistka **Clara Meloni** występowała jako solistka na renomowanych scenach operowych w całej Europie oraz na koncertach międzynarodowych.

Christoph Filler © Shirley Suarez

Wszechstronność austriackiego barytona **Christopha Fillera** jako śpiewaka rozciąga się od gościnnych występów na wybitnych europejskich scenach operowych po występy na scenach koncertowych na całym świecie.

László Rácz pochodzi ze słynnej rodziny muzyków. Był częścią światowej sławy Cygańskiej Orkiestry Skrzypcowej, gdzie przez kilka lat grał jako solista na cymbałach.

László Rácz © László Rácz

Koncert z okazji Europejskiego Dnia Pamięci o Zagładzie Romów i Sinti

---

Harfy Papuszy

poemat symfoniczny Jana Kantego Pawлуśkiewicza
na podstawie wierszy "Papuszy" (Bronisławy Wajs)

2 sierpnia 2024 roku w Rzymskokatolickiej Parafii
św. Józefa w Oświęcimiu

Wykonawcami koncertu w dn. 2 sierpnia 2024 r. są:

- Joanna Freszel
- Iwona Socha
- Magdalena Idzik
- Tomasz Rak
- Orkiestra Opery Krakowskiej
- Chór Akademicki Uniwersytetu Warszawskiego pod batutą Iriny Bogdanovich
- Koncert pod przewodnictwem prof. dr hab. Marcina Nałęcz-Niesiołowskiego

Jan Kanty Pawлуśkiewicz

Pawлуśkiewicz jest kompozytorem muzyki teatralnej, filmowej i piosenek, a także malarzem specjalizującym się w technice żel-artu. Urodził się w Nowym Targu. Jest absolwentem średniej szkoły muzycznej oraz Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. W 1966 r. współtworzył kabaret Anawa, który później przekształcił się w zespół muzyczny z wokalistą Markiem Grechutą i licznymi instrumentalistami, m.in. Markiem Jackowskim (gitara), Jackiem Ostaszewskim (flet) i Zbigniewem Wodeckim (skrzypce). Pawлуśkiewicz jest kompozytorem szeregu różnych form

muzycznych, w tym: musicalu "Szalona lokomotywa" (1977), opery "Kur zapiał" (1984), koncertu "Apimondia Mater" (1987), "Opery żebraczej" (1991), oratorium "Nieszpory Ludźmierskie" (1992), poematu symfonicznego "Harfy Papuszy" (1994), koncertu "Amat vita" (1998), oratorium "Ogrody Jozafata" (2002), koncertu fortepianowy "Liściany kolczyk" (2005), misterium "Przez tę ziemię przeszedł Pan" (2005), oratorium "Weneckie opowieści o piekle i raju" (2008), oratorium "Radość Miłosierdzia" (2009) oraz koncertu klarnetowego "Karrassa/Carossa" (2013).

Fragmenty tej kompozycji zawarte w filmie "Papusza" (reż. Krzysztof Krauze i Joanna Kos-Krauze) przyniosły Pawлуśkiewiczowi Nagrodę Polskiej Akademii Filmowej "Orły" w 2014 roku, a także nagrodę za muzykę na 38 Festiwalu Polskich Filmów Fabularnych w Gdyni.

Harfy Papuszy

Harfy Papuszy - kantatę do słów Bronisławy Wajs – Jan Kanty Pawлуśkiewicz nazwał poematem symfonicznym. Ów termin historia muzyki charakteryzuje jako utwór orkiestrowy, inspirowany jakąś ideą literacką lub szerzej - pozamuzyczną. W Harfach Papuszy tekst literacki, złożony z kilku pieśni romskiej poetki, staje się jakoby integralną warstwą dzieła: rozbudowanej kompozycji wokalnie-instrumentalnej na głos, chór i orkiestrę. Jest to niewątpliwie poemat muzyczny w najpełniejszym tego słowa znaczeniu. To poemat stawiający miłość Romów do świata i przyrody, ich trudny los, w którym łączy się radość oraz ich wojennymi cierpieniami. Nad "nędzą i głodem" góruje wszakże zachwyty nad niezwykłością życia.

Wyraz tym tematów i uczuciom w utworze nadaje pieśń. To właśnie ona wysunięta na pierwszy plan urzeka bogactwem linii i różnorodnością form. Począwszy od wstępnej inwokacji do pachnących lasów i kamiennych gór, zapowiedzianej nostalgiczną melodią trąbki na tle delikatnego brzmienia harf. Ten liryczny ton utrzymuje się przez cały utwór. Osiąga on emocjonalne apogeum, graniczące z bezgraniczną melancholią, w pieśni o śnieżnej zimie; płynna fraza sopranu Gwendolyn Bradley rozpościera się na tle subtelnego, rezonansowego akompaniamentu o minorowej aurze, w którym słychać brzmienie cymbałów. Ze smutkiem przeplatają się momenty zanurzenia w szczęściu ("Nie chcemy bogactwa"), choćby przez piosenki taneczne, w których rozpoznajemy rytmy różnego pochodzenia: hiszpańskie, południowo-słowiańskie, węgierskie.

Drugim motywem przewodnim utworu jest wędrówka, a

dokładniej dzika jazda romskiej karawany, w szybkim, motorycznym, zrywającym, aczkolwiek nieregularnym rytmie. Muzyka staje się tu wyjątkowo sugestywna i żywa; zdajemy się widzieć pędzące wozy wśród tumanów kurzu, słyszeć skrzypienie kół, rżenie koni, wycie wiatru. Szczególne natężenie dramatyzmu kompozytor osiąga w utworze "Gonią nas", przywołując obraz ucieczki przed Niemcami, wojennych prześladowań i zagłady narodu.

Wreszcie jest też wątek modlitewny. Zarówno zbiorowej, jak i indywidualnej. Ta pierwsza przybiera formę podniosłego chorału ("Boże daj dobrą pogodę" w "Pieśni leśnej") lub archaicznego, niczym bizantyjskiego śpiewu w duecie ("Ach, ta czarna noc"). Ten drugi – lamentu, natarczywej prośby, prześląganania.

W czasach powszechnej mody na muzykę ubogą w pomysły, statyczną, usilnie powtarzalną, Pawлуśkiewicz znajduje złoty środek między prostotą a złożonością, stabilnością a zmianą, cyklicznością motywów a budowaniem muzycznej narracji. Łączy jednorodność języka i wyrazistą rozpoznawalność myśli przewodnich z różnorodnością ich wariacji. Przeplata subtelny liryzm z epickim rozmachem, emocjonalną rozległość melodii z impulsywnym, wybuchowym nurtem melodycznym. A przede wszystkim w niezrównany sposób podkreśla sens i klimat tej pięknej poezji, malując barwny świat Romów.

Źródło: Leszek Polony, *Tekst z płyty "Harfy Papuszy"*, Jan Kanty – *Antologia Pawлуśkiewicz*, wydanej przez Polskie Radio, 2013.

Adrian Gaspar i Orkiestra Filharmonii Romów i Sinti pod batutą Riccardo M Sahiti podczas uroczystości upamiętniającej 2 sierpnia 2019 r.

Muzyczny wkład w ceremonię upamiętniającą

Dr Petra Gelbart (New York, USA): śpiew

Aušvicate hi kher baro jest prawdopodobnie najbardziej znaną i najczęściej wykonywaną piosenką o Holokauście Sinti i Romów. Mówi się, że melodia pochodzi z tradycyjnej pieśni ludowej i została dopasowana do bolesnego i dręczącego tekstu o nędzy obozu zagłady Auschwitz. Tekst został przypisany ocalałej z Auschwitz Růžena Danielovej. Petra Gelbart nauczyła się Aušvicate od swojej ciotki, babci i dziadka, którzy przeżyli Holokaust. Dr Petra Gelbart uczy i bada teorię, praktykę i kontekst kulturowy muzyki romskiej. Jest wiceprzewodniczącą Czechosłowackiego Związku Romów. Gelbart jest kuratorem sekcji muzycznej RomArchive - cyfrowego archiwum Sinti i Romów.

Adrian Gaspar (Wiedeń, Austria): fortepian

Adrian Gaspar z okazji 75. Dnia Pamięci skomponował utwór Na Bister! jako hołd dla wszystkich Sinti i Romów pomordowanych w okresie narodowego socjalizmu. Wraz z młodymi ludźmi z mniejszości Adrian Gaspar napisał trzywersowy tekst w języku romskim, który towarzyszy kompozycji. Adrian Gaspar jest rumuńsko-austriackim pianistą, kompozytorem i aranżystą wywodzącym się z mniejszości romskiej. Skomponował wiele utworów z wpływami tradycyjnej muzyki romskiej, w tym „Bilače Sune” (Nieprzyjemne sny), który jest inspirowany trzema obrazami austriackiego ocalałego z Auschwitz Karla Stojki.

Dardo Balke Ensemble (Bremerhaven, Niemcy)

Muzyka skomponowana przez Dardo Balke odzwierciedla smutek, strach i prześladowania, ale także przywołuje wspomnienia dobrych czasów sprzed prześladowań. Zespół, składający się z muzyków będących członkami mniejszości Sinti z Bremerhaven, został założony specjalnie w celu wykonania utworów upamiętniających ludobójstwo Sinti i Romów. Muzyka została skomponowana do dwóch dokumentalnych sztuk musicalowych (Drei Tage im März oraz Blumen an der Karlsburg).

Dyrygent: Dardo Balke

Muzycy: Armando Balke, Richie Balke, Rigo Weiß, Rico Franz, Jeremy Maatz and Maurice Maatz

Florian Berner (Wiedeń, Austria): Wiolonczela

Trombeau, skomponowany przez Ralfa Gawlicka, jest dziełem smutku i głębokiej refleksji, elegijnym lamentem, który przypomina o tragicznej utracie życia, niczym muzyczny nagrobek. Florian Berner jest wiolonczelistą, profesorem muzyki kameralnej i współzałożycielem Alban Berg Ensemble Wien.

Ralf Gawlick jest niemiecko-amerykańskim kompozytorem pochodzenia romsko-kurdyjskiego. Twórczość Gawlicka podróżuje przez różne style muzyczne, zgłębiając aspekty złożonego, międzynarodowego dziedzictwa jego autora.

„DIKH HE NA BISTER!” - Międzynarodowa Młodzieżowa Inicjatywa Pamięci

DIKH HE NA BISTER („Patrz i nigdy nie zapomnij” w j. romskim) – Inicjatywa Pamięci o Zagładzie Romów każdego roku mobilizuje tysiące młodych Romów i nie-Romów z całej Europy w związku z obchodami 2 sierpnia, czyli Europejskiego Dnia Pamięci o Holokauście Romów do refleksji, kultywowania pamięci oraz edukacji o ludobójstwie Romów.

DIKH HE NA BISTER to przestrzeń do nauki o przeszłości, a także przypomnienia nam o roli młodych ludzi w podtrzymywaniu pamięci o Holokauście.

DIKH HE NA BISTER symbolizuje siłę, dzięki której młodzież romska jest w stanie pisać swoją własną historię. Na przełomie ostatnich lat, pamięć oraz rozpowszechnienie świadomości o ludobójstwie Romów stały się kluczowym elementem ruchu romskiej młodzieży w kierunku przywrócenia godności oraz budowaniu tożsamości młodych Romów.

Z okazji 70. rocznicy zagłady Romów, 2 sierpnia 2014 r., DIKH HE NA BISTER zgromadziło w Krakowie i Auschwitz-Birkenau ponad 1.000 młodych Romów i nie-Romów z 25 krajów. Ta mobilizacja przyczyniła się w znacznej mierze do uchwalenia przez Parlament Europejski w 2015 r. dnia 2 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci o Holokauście Romów.

DIKH HE NA BISTER daje młodym siłę w walce o sprawiedliwość i równość. Oddanie czci ofiarom oraz obchody rocznicowe nie odbywają się tylko w ramach międzynarodowej inicjatywy pamięci 2. sierpnia w Auschwitz-Birkenau i Krakowie, ale mają również miejsce w wielu lokalnych społecznościach w całej Europie. W szczególności grupy młodzieży lansują przekaz o samodzielnym myśleniu i postępowaniu oraz asertywności, aby upamiętnić Dzień Oporu Romów 16 maja.

DIKH HE NA BISTER zostało założone w 2010 r. przez ternYpe, Międzynarodową Sieć Młodzieży Romskiej oraz jej członków i organizacje partnerskie, i jest współorganizowana przez Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Romów i Sinti we współpracy z Radą Europy.

- 1 Dikh He Na Bister spotkanie młodzieży w 2014 r. w Auschwitz-Birkenau, młodzież z Józsefem Forgácsem (1935–2018), węgierskim Romem ocalałym z Holokaustu, fot.: Márton Neményi.
- 2 Rita Prigmore, niemiecka Sinti ocalała z Holokaustu, dzieląca się swoją historią z młodzieżą w trakcie Dikh He Na Bister 2014, fot.: ternYpe.
- 3 Młodzi ludzie zbudowali drzewo pamięci na zwieńczenie ich pobytu w Auschwitz-Birkenau, Dikh He Na Bister 2018, fot.: Jarosław Praskiewicz.

- 4 Ponad 1.000 młodych Romów i nie-Romów z całej Europy uczestniczyło w Auschwitz-Birkenau w obchodach 70. rocznicy 2 sierpnia 2014 r., fot.: Márton Neményi.
- 5 Ocalali Rita Prigmore, József Forgács i Raymond Gurême idący ramię w ramię w kierunku miejsca obchodów 70. rocznicy ludobójstwa Romów w Auschwitz-Birkenau, fot.: Artur Conka.

1

2

3

4

5

“Moje świadectwo jest dla młodych ludzi. Musicie stawiać opór. Musimy przeciwstawiać się dyskryminacji, rasizmowi i brutalnym wykluczeniom, którym poddawani są Romowie i społeczność wędrowna w każdym kraju w Europie. My, starsi, wznieciliśmy płomień. Teraz do młodych ludzi należy utrzymanie go przy życiu i sprawienie, by wzrastał, abyśmy mogli stawać się silniejsi. Młodzi ludzie, wstańcie. Chodźcie na nogach, nigdy na kolanach!”

Raymond Gureme, Rom ocalały z Holokaustu (1925–2020)

Wydarzenie otwierające, 31.07.2024: Uhonorowanie oporu i niezłomności ocalałych z Holokaustu oraz przekazanie ich świadectwa młodszemu pokoleniu

Ten wieczór pamięci o charakterze kulturalnym poświęcony jest uhonorowaniu oporu i niezłomności ocalałych z Holokaustu oraz przekazaniu ich świadectwa młodszemu pokoleniu. Wydarzenie prezentuje osobiste doświadczenia i refleksje ocalałych z Holokaustu. Różnorodne wykonania artystyczne ukazują perspektywy międzypo-

koleniowe i nowe formy przekazywania pamięci. Wydarzenie ma na celu inspirowanie i edukowanie przyszłych pokoleń na temat dziedzictwa ocalałych z Holokaustu.

Wystawa: Romscy bohaterowie ruchu oporu

Portrety rumuńskiego artysty oraz romskiego aktywisty Emanuela Baricy przedstawiają historie 23 Romów i Sinti ocalałych z Holokaustu, którzy nie pozwolili, by znęcanie się nad nimi definiowało ich jako ofiary, ale jako wojowników, którzy stawili czoła codziennej niesprawiedliwości i przerażającemu okrucieństwu nazistowskiego reżimu.

Wystawa prezentowana jest we współpracy z European Roma Institute for Arts and Culture.

Wystawa: Raymond Gurême - Ścieżka pamięci i oporu

Wystawa przedstawia życie ocalałego z Holokaustu i członka francuskiego ruchu oporu, Raymonda Gurême'a (1925–2020): jego ścieżka oporu to walka podczas wojny i zaangażowanie przeciwko wszelkiej niesprawiedliwości przez całe życie. Wystawa odtwarza jego osobistą i rodzinną historię w kontekście globalnej historii antycyganizmu wobec Romów i „nomadów” oraz „gens du voyage” w XX wieku we Francji.

Wystawa prezentowana jest we współpracy z Fnasat - Gens du Voyage, Médiathèque Matéo Maximoff, La Voix des Roms i Dikh He Na Bister.

1925-2020

Raymond Gurême,
A path of memory
and resistance

The purpose of this exhibition is twofold: to pay homage to Raymond Gurême and to “continue the path” that he traced.

The path of memory is the one he took the last 15 years of his life to rescue from oblivion his story, that of his family and all those who could not speak or who have not been listened to. The story of more than 6,500 so-called “nomads”, who were arbitrarily detained in internment camps in France during the Second World War.

The path of resistance is that of his fight during the war and his commitment against all injustices throughout his life. The exhibition retraces the personal and family history of Raymond Gurême in the context of the global history of antipysm against Roma and “nomads / gens du voyage” in the 20th century in France. By drawing on Raymond’s emblematic life story, this history is brought to life and made accessible to the widest possible audience, especially the youth.

Organizers and Partners:

Cooperating Organizations:

Z okazji 80. rocznicy 2 sierpnia 1944 r., Europejskiego Dnia Pamięci o Holokauście Romów i Sinti, ta międzynarodowa konferencja pochyla się nad oficjalnym uznaniem, pamięcią i edukacją na rzecz Holokaustu Romów i Sinti. W centrum uwagi znajdują się metody zachowania świadectw ocalałych dla przyszłych pokoleń oraz sprawienia, by głos ocalałych został usłyszany. Konferencja ma na celu wspieranie dialogu, wymianę wiedzy i opracowanie strategii, które zapewnią, że doświadczenia Romów i Sinti związane z Holokaustem zostaną zapamiętane, uhonorowane i włączone do dyskursów akademickich, aby w ten sposób przyczynić się do inkluzyjnych, sprawiedliwych i pełnych szacunku społeczeństw wolnych od antycyganizmu.

Panele konferencyjne

Niosąc pamięć o ofiarach i ocalałych z Holokaustu Romach i Sinti w przyszłość reflektuje znaczenie przekazywania pamięci o ocalałych następnym pokoleniom, tak aby lekcje z przeszłości kształtowały przyszłość. Bada, w jaki sposób pamięć o ofiarach i ocalałych Romach i Sinti jest zachowana, w jaki sposób narracje i doświadczenia są utrzymywane przy życiu i przekazywane z pokolenia na pokolenie. Omawia rolę archiwów, miejsc pamięci i instytucji edukacyjnych, zajmując się lukami w badaniach i reprezentacji pamięci Romów i Sinti oraz sposobami ich przezwyciężenia.

Głosy ofiar: Uczenie się na podstawie zeznań Romów i Sinti - ofiar i ocalałych z Holokaustu koncentruje się na sposobach poprawy przekazywania i prezentacji świadectw oraz kształtowania pamięci zbiorowej poprzez wzmacnianie osobistego głosu ofiar i ocalałych. Analizuje archiwa i bazy danych, w których przechowywane są te świadectwa oraz bada inicjatywy, które wzmacniają ich ochronę i reprezentowanie interesów.

Przestrzenie pamięci oraz reprezentacja głosów i doświadczeń Romów i Sinti ukazuje znaczenie miejsc pamięci i przestrzeni pamięci w zachowaniu i reprezentowaniu doświadczeń Romów i Sinti. Podkreśla inicjatywy na rzecz uznania mniej znanych miejsc pamięci oraz naświetla wyzwania związane z reprezentacją w głównych przestrzeniach pamięci o Holokauście.

Pamięć w perspektywie międzypokoleniowej bada, w jaki sposób pamięć o Holokauście Romów i Sinti jest kulturowana i przekształcana przez pokolenia, w narracjach rodzinnych oraz poprzez muzykę, sztukę i literaturę. Panel koncentruje się na znaczeniu pamięci międzypokoleniowej i praktykach związanych z pamięcią i zachowaniem doświadczeń ocalałych.

W drodze do parlamentarnego sojuszu przeciw antycyganizmowi oraz na rzecz oficjalnego stanowiska oraz pamięci o Holokauście skupia się na budowaniu

sojuszu parlamentarnego przeciwko antycyganizmowi i wzmacnianiu jasnego stanowiska polityczno-historycznego, pamięci i edukacji o Holokauście Romów i Sinti. Przedstawiciele i inicjatywy z poziomu krajowego i europejskiego omawiają możliwości współpracy i budowania koalicji między parlamentarzystami i liderami politycznymi w celu wzmocnienia równości, uczestnictwa i integracji Romów i Sinti we wszystkich obszarach życia społecznego.

Pamięć, oficjalne stanowisko międzynarodowe, solidaryzm społeczny i budowanie zaufania - narzędzia sprawiedliwości tranzycyjnej w walce z antycyganizmem w Europie bada narzędzia sprawiedliwości okresu przejściowego w celu zwalczania antycyganizmu, koncentrując się na pamięci, uznaniu i budowaniu zaufania. Przedstawia bieżące walki polityczne, w tym rzecznictwo na rzecz uznania rasistowskich pogromów i powojennej sprawiedliwości dla Romów na Bałkanach Zachodnich, podkreślając strategie mające na celu zapobieganie nawrotom i równość.

Edukacja na rzecz pamięci o Holokauście i przeciwko antycyganizmowi koncentruje się na inicjatywach edukacyjnych mających na celu pamięć o Holokauście i zwalczanie antycyganizmu. Omówiono w nim wytyczne, programy dla młodzieży oraz przedstawienie Holokaustu Romów i Sinti w programach szkolnych, podkreślając znaczenie edukacji dla zachowania pamięci ocalałych i przeciwdziałania antycyganizmowi.

Pamięć o Holokauście, prawa człowieka i walka z antycyganizmem zamyka konferencję, której celem jest podkreślenie znaczenia zbiorowej pamięci w dążeniu do upowszechniania praw człowieka i równości wśród Romów i Sinti, wspieranie dialogu i współpracy między decydentami politycznymi, przywódcami państw i społeczeństwem obywatelskim w celu rozwiązania problemu dyskryminacji systemowej oraz zapewnienia sprawiedliwości i godności dla wszystkich.

Historia Sinti i Romów w Auschwitz-Birkenau

---

16 grudnia 1942 r. Himmler wydał rozporządzenie o deportacji wszystkich rodzin Sinti i Romów do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Na krótko później, rozkazem tym zostały objęte wszelkie okupowane terytoria.

Opierając się na ideologii rasowej nazistów prześladowali Sinti i Romów oraz Żydów z celem kompletnej eksterminacji. Równoległe do nasilających się prześladowań obywateli żydowskich, działania skierowane przeciwko Sinti i Romom zostały również radykalizowane. W kwietniu 1940 r. pierwsza fala deportacji na skalę masową rozpoczęła się w kierunku Głównego Gubernatorstwa.

1

W momencie wydania dekretu Himmlera, wielu Sinti i Romów przebywało już w obozach lub padło ofiarą masowych strzelanin w okupowanych terytoriach. Pozostali byli przetrzymywani na warunkach podobnych do uwięzienia w ich miejscach zamieszkania. Poprzez wprowadzenie w życie dekretu Himmlera, Sinti i Romowie byli aresztowani w domach lub miejscach pracy. Nie mogli ze sobą zabierać żadnych przedmiotów osobistych. Dokumenty zostały im odebrane, własność skonfiskowana na rzecz niemieckiego okupanta. Słoczeni w przepelnionych wagonach towarowych, wielu nie przetrwało trudu podróży do Auschwitz, która trwała kilka dni.

Od lutego 1943 r. zostało deportowanych do Auschwitz-Birkenau 23.000 Sinti i Romów z jedenastu krajów europejskich, zdecydowana większość nich z terytorium Rzeszy. Zostali uwięzieni na odcinku B II e, w żargonie SS „obozie rodzin cygańskich”. Składał się z dwudziestu baraków po każdej stronie przy głównej drodze wewnątrz obozu. W tak zwanych ‘barakach mieszkaniowych’ na trzypiętrowych drewnianych pryzkach skumulowanych było do ośmiuset ludzi.

Cała sekcja obozu była ogrodzona drutem kolczastym pod prądem. Nowi współwięźniowie byli selekcjonowani na podjeździe jako „zdolni do pracy” lub „niezdolni do pracy”. Ci, którzy byli uznani za niezdolnych do pracy byli mordowani bez zwłoki w komorach gazowych. Pierwsze zagazowania na masową skalę odbyły się w marcu i maju 1943 r., w czasie których przy użyciu gazu trującego cyklon B zabitych zostało ponad 2.700 mężczyzn, kobiet i dzieci. Jeńcy uznani jako zdolni do pracy zostali zaksięgowani w zależności od płci. Wytatuowano im na ramieniu lub, w przypadku małych dzieci, na łydce literę „Z” oraz numer.

Życie codzienne w obozie było przepelnione torturami i terrorem egzekwowanym skrzętnie przez SS, wykonywaniem ciężkiej pracy fizycznej bez adekwatnych racji żywniowych oraz katastroficznymi warunkami higienicznymi. Jeńcy zginęli z głodu lub polegli na nieuchronne choroby zakaźne, takie jak tyfus. Prawie dziewięćdziesiąt procent ze wszystkich 23.000 więźniów w zmarli „obozie cygańskim”. Noworodki, które rodziły się w obozie nie miały rzeczywistych szans na przeżycie.

Pod koniec maja 1943 r. Dr Josef Mengele został mianowany lekarzem odcinka B II e, tzw. „oboza cygańskiego”. Był on szczególnie zainteresowany przeprowadzaniem eksperymentów medycznych na jednojajowych bliźniaczych dzieciach, eksperymentów,

- 1 Elisabeth i Zilla Franz, członkowie holenderskiej rodziny Sinti, którzy zostali deportowani z Westerbork do Auschwitz.
- 2 Paul Steinbach w żołnierskim mundurze z dwiema siostrzanicami.
- 3 Eduard Höllenreiner jako żołnierz podczas I wojny światowej.
- 4 Członkowie rodziny Sinti Bamberger, lata 30. XXw. Margarete Bamberger (po lewej z przodu) została deportowana do Auschwitz. Max Bamberger (z tyłu po prawej) został zabity w masakrze w Jugosławii na krótko przed końcem wojny.

2

3

4

które zadawały niewyobrażalne cierpienie swoim ofiarom. Te eksperymenty służyły propagowaniu domniemanego i nieuchronnego wpływu rasy i dziedziczności.

Po dokonaniu selekcji przez SS w okresie wiosny i lata 1944 r., około 3.000 Sinti i Romów zostało deportowanych do innych obozów koncentracyjnych na terenie Rzeszy. Ich praca miała posłużyć niemieckim fabrykom zbrojeniowym w oczekiwaniu na finalną zagładę. Około 4.300 jeńców pozostało w Auschwitz-Birkenau, głównie starsi, kobiety i dzieci. Pomimo desperackiego oporu, zostali oni wszyscy zamordowani w komorach gazowych w nocy 2 sierpnia 1944 r.

Nawet po tym do Auschwitz docierały transporty Sinti i Romów. 26 września 1944 r. około 200 Sinti i Romów zostało deportowanych z Buchenwaldu do Auschwitz, większość z nich dzieci i młodzież, i dwa tygodnie później zostali zabici w komorach gazowych.

Tadeusz Joachimowski, jeńiec i pisarz obozowy w Auschwitz-Birkenau, zdaje relacje jak skutecznie Sinti i Romowie stawiali opór akcji eksterminacyjnej 16 maja 1944 r. Ten opór jest uczczony w Europie „Dniem Oporu Romów”. Najnowsze badania naukowe dokonane przez Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau (Memoria 10 / lipiec 2018) donoszą, że akcja pasywnego oporu miała już miejsce w kwietniu 1944 r. i dowodzą, że opór czynny Sinti i Romów odbył się 2 sierpnia, jak też świadkowie jednomyślnie opisują.

Od początku Sinti i Romowie bronili się przeciwko łamaniu ich praw i spisom „rasowym”. Protestowali przeciw dyskryminującym przepisom i próbowali uzyskać uwolnienie członków deportowanych rodzin poprzez petycje i osobiste interwencje. Na terenach okupowanych, wielu Sinti i Romów ściśle współpracowali z grupami oporu. Szczególnie w Europie wschodniej i południowo-wschodniej odegrali kluczową rolę w ruchach narodowo-wyzwoleńczych, również we francuskim ruchu oporu. Sinti i Romowie walczyli licznie w armiach zachodnich, ale szczególnie w Armii Czerwonej.

Długa Droga do Uznania Zagłady Sinti i Romów

Wystawa "Długa Droga do Uznania Zagłady Sinti i Romów" Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów dokumentuje walkę na rzecz praw obywatelskich Sinti i Romów w Europie, uznanie zagłady i przeciw systemowemu antycyganizmowi w dzisiejszej Europie. Wystawa jest czynna w sierpniu 2024 r. na terenie wejścia do Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau.

W całej Europie, nagminny antycyganizm i negacja blokowały przez długi okres czasu adekwatny proces uznania ludobójstwa oraz zbrodni popełnionych przeciwko Sinti i Romom pod dyktando hitlerowską. Do wczesnych lat 80 XX w., mało rozpowszechnionym faktem były systematyczne prześladowania i morderstwa ponad 500.000 Sinti i Romów dokonane przez nazistów.

W powojennych Niemczech, w państwowych instytucjach takich jak policja i systemie prawodawczym, rasistowski nurt myśli narodowych socjalistów pozostawał obecny w niezmienionej formie. Ocalali, którym odmówiono rekompensat, procesy przeciw nazistowskim zbrodniarzom były wstrzymywane i zawieszane. Zagłada Sinti i Romów była tematem świadomie lekceważonym w historii pamięci oraz wypychanym z publicznej przestrzeni przez dziesięciolecia, nawet w historycznych miejscach prześladowań. Strajk głodowy romskich aktywistów oraz ocalałych z Holokaustu w byłym obozie koncentracyjnym Dachau w 1980 r. był punktem zwrotnym w walce o prawa obywatelskie Sinti i Romów w Niemczech i doprowadził do ugruntowania silnej narodowej organizacji reprezentującej interesy Romów prowadzącej do oficjalnego uznania ludobójstwa na szczeblu rządowym w 1982 r.

W ostatnich dziesięcioleciach walka o prawa obywatelskie organizacji romskich w całej Europie doprowadziła do stopniowego postępu: uznania zagłady Sinti i Romów, powstania godnych miejsc pamięci oraz do wzrastania świadomości o głęboko zakorzenionym rasizmie przeciwko Sinti i Romom na przełomie historii.

15 kwiecień 2015 r. naznaczył historyczny moment. Parlament Europejski zagłosował w przytłaczającej większości do ostatecznego przyjęcia rezolucji o uznaniu faktu historycznego ludobójstwa Romów, który miał miejsce w czasie II wojny światowej. Rezolucja ogłaszała 2 sierpień Europejskim Dniem Pamięci o Holokauście Romów. Jednakże, w Europie pozostaje nadal wiele do nadrobienia w odniesieniu do przyznania się, pamięci, badań naukowych oraz edukacji o Holokauście Romów.

2

1

3

4

5

Pamiętanie w Europie: Przykłady w wystawie

Podczas II wojny światowej niemalże cała społeczność romska w Niepodległym Państwie Chorwackim została wymordowana. Większość Romów została zabita w obozie koncentracyjnym Jasenovac. Nadir Dedić, ocalały Rom, w 1970 r. zainicjował wzniesienie pomnika ku pamięci ofiar faszystowskiego terroru w Žeravicy w Bośni i Hercegowinie. Pierwsza oficjalna uroczystość upamiętniająca została zorganizowana 2 sierpnia 2012 r. na cmentarzu romskim w Ušticy (część Miejsca Pamięci Jasenovac) przez kilka różnych organizacji romskich pozarządowych.

Podczas II wojny światowej w Rumunii miały miejsce deportacje ludności na tle rasistowsko-eugenicznym, kiedy to 25.000 romskich mężczyzn, kobiet i dzieci zostało wywiezionych do Naddniestrza. Zajęło to kilka dekad, aby uznać cierpienia Romów oraz dokonane zbrodnie, a także ponad 70 lat, żeby prześladowania Romów dotęczyły na stałe jako temat w książkach do historii. Inauguracja pierwszego miejsca pamięci poświęconego losowi romskich ofiar Holokaustu odbyła się w 2015 r. na terenie Muzeum Kultury Romskiej w Bukareszcie.

Obóz koncentracyjny w Letach u Písku w byłym Protektoracie Czech i Moraw, teraz w Republice Czeskiej powstał w 1940 r. W sierpniu 1942 r. liczył (wg. szacunków) 1.309 mężczyzn, kobiet i dzieci; 326 z nich tam zginęło. Od 1993 r. aktywiści romscy postulowali o zlikwidowanie farmy świń, znajdującej się na miejscu obozu. Zgodnie z umową, farma świń została zamknięta w 2018 r. i na jej terenie ostatecznie powstało w 2024r. godne miejsce pamięci ofiar Holokaustu.

6

7

- 1 Koniec strajku głodowego w miejscu pamięci Dachau, 1980 r. (od lewej do prawej): Uta Horstmann, Anton Franz, Dronja Peter, Hans Braun, Romani Rose, Jakob Bamberger, Fritz Greusing, i Franz Wirbel.
- 2 Oficjalne uznanie ludobójstwa Sinti i Romów przez kanclerza Republiki Federalnej Niemiec Helmuta Schmidta, marzec 1982 r.
- 3 Uroczystości rocznicowe w miejscu pamięci: artysta Dani Karavan, kanclerz Angela Merkel, były Prezydent Niemiec Richard von Weizsäcker i ocalały z Auschwitz Reinhard Florian, fot.: Jens Jeske.

- 4 Soraya Post, były członek Parlamentu Europejskiego, inicjatorka rezolucji o uznanie ludobójstwa Romów, Raymond Gureme, francuski Rom ocalały z Holokaustu, walczący we francuskim ruchu oporu, który przemawiał w parlamencie, marzec 2015 r. fot.: ternYpe Międzynarodowa Sieć Młodzieży Romskiej.
- 5 Pierwsze uroczystości upamiętniające zorganizowane w Międzynarodowy Dzień Pamięci Ofiar Holokaustu w Chorwacji 2 sierpnia 2012 r., romski cmentarz Uštica, Miejsce Pamięci Jasenovac, fot.: Krajowa Rada Romów.

- 6 Inauguracja pomnika ofiar Holokaustu Romów; sierpień 2015 r.; fot.: Muzeum Kultury Romskiej.

- 7 Symboliczne obchody rocznicowe przed farmą świń w Letach u Písku, czerwiec 2017, fot.: Jana Plavec.

1 Wystawa "Historia i kultura Romów" w Oświęcimiu: Widok na wystawę stałą, fot: Stowarzyszenie Romów w Polsce.

Walka Romów o Prawa Obywatelskie w Polsce

W Polsce lata powojenne zapoczątkowały kolejny trudny rozdział w historii Romów. Na skutek decyzji politycznych polskich komunistów oraz polityki ZSRR, Polska miała stać się krajem jednolitym pod względem etnicznym. Romowie byli społecznością mocno odrębną, dlatego już w latach pięćdziesiątych zostali poddani drastycznej polityce asymilacyjnej. Antycyganizm w okresie komunizmu w Polsce doprowadził do otwartych konfliktów, w których Romowie stawali się obiektem agresji. Tak się stało w 1981 roku, kiedy to doszło do rozruchów antyromskich w Koninie oraz w Oświęcimiu. Zmiany związane z transformacją ustrojową w Polsce nie były dla Romów cezurą czasową ani momentem, od którego wszystko zmieniało się na lepsze. Negatywne emocje związane zarówno z sytuacją w kraju połączone z antycyganizmem były efektem ataków na Romów. Taka sytuacja miała miejsce w Mławie w 1991 roku. Zajścia trwały dwa dni, podczas których dwuosobowa grupa ludzi zniszczyła całkowicie siedemnaście domów oraz siedem mieszkań w których zamieszkiwali Romowie.

Zmiany, związane z demokratyzacją ustroju politycznego w Polsce, stworzyły możliwość działalności organizacji romskich. Ich celem prócz promocji kultury, oraz działalności edukacyjnej, było reprezentowanie interesów

Romów na arenie politycznej. Organizacją o takich właśnie ambicjach jest powstałe w 1992 roku Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu. W 1994 roku po raz pierwszy obchodzono uroczystości upamiętniające likwidację „Zigeunerlager”. Honorowy Patronat nad uroczystościami objął Prezydent RP Lech Wałęsa.

Auschwitz to najistotniejszy symbol zbrodni przeciwko ludzkości w XX w. Dlatego też ranga stałej wystawy poświęconej nazistowskiej zagładzie Sinti i Romów otwartej 2 sierpnia 2001 r. przez Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau nie może być w żadnym stopniu umniejszana. Projekt ten został zainicjowany przez Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów w bliskiej współpracy z Miejscem Pamięci Auschwitz oraz ze Stowarzyszeniem Romów w Polsce, a także z organizacjami z Holandii, z Węgier, Serbii, Ukrainy, Austrii i Muzeum Romskiej Kultury w Brnie. Przez wzgląd na międzynarodowy charakter prac, w 2006 r. rząd polski wyznaczył Romaniego Rosego jako członka Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej na pierwszego przedstawiciela Sinti i Romów. Kolejnym krokiem było uznanie 2 sierpnia przez Polski Parlament w 2011 r. Dniem Pamięci o Zagładzie Romów.

Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu

Historia

Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu to instytucja, której misją jest zachowanie i promocja romskiego dziedzictwa kulturowego. Twórcą idei Centrum Historii i Kultury Romów oraz wnioskodawcą jego utworzenia jest Stowarzyszenie Romów w Polsce, organizacja pozarządowa działająca od 1992 roku i mająca swą siedzibę w Oświęcimiu. Pierwsze starania o powołanie rządowej instytucji zajmującej się dziedzictwem kulturowym i historycznym Romów zostały zainicjowane w 2009 roku. Centrum mieści się w zabytkowej kamienicy przy ulicy Berka Joselewicza 5, w starej części miasta Oświęcimia.

Powołanie

W lipcu 2023 roku prezes Stowarzyszenia Romów w Polsce, Roman Kwiatkowski, oraz Marszałek Województwa Małopolskiego, Witold Kozłowski, podpisali list intencyjny dotyczący utworzenia Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu. 28 grudnia 2023 roku Sejmik Województwa Małopolskiego podjął uchwałę nr LXXVII/1124/23, zgodnie z którą Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu zostało powołane jako Instytucja Kultury Województwa Małopolskiego z dniem 1 lutego 2024 roku.

Misja

Centrum Historii i Kultury Romów w Oświęcimiu zajmuje się materialnym i niematerialnym dziedzictwem Romów w Polsce. Misją Centrum jest badanie, dokumentowanie i upowszechnianie wiedzy o wielowiekowej obecności Romów na ziemiach polskich, ich historii, oraz kulturze, zarówno tradycyjnej, jak i współczesnej. Centrum dba o zachowanie, rozwój i upowszechnianie romskiego dziedzictwa kulturowego, animując jednocześnie życie kulturalne środowisk romskich oraz lokalnych społeczności Oświęcimia i regionu. Centrum promuje wartości takie jak sprawiedliwość, wolność, pokój, demokracja, miłość do drugiego człowieka, szacunek, godność oraz negowanie aktów przemocy, dyskryminacji i rasizmu.

Działalność

Centrum Historii i Kultury Romów przybliża historię i kulturę Romów oraz zagadnienia wielokulturowości w sposób wielotorowy i przełamujący stereotypy. W ramach instytucji funkcjonuje stała wystawa „Romowie. Historia i Kultura”. Centrum prowadzi również działalność edukacyjną w zakresie wielokulturowości i praw człowieka, stając się miejscem spotkań różnych środowisk zainteresowanych tymi tematami. Dbą o spuściznę romską, przechowując archiwalia i dokumentując zabytki kultury romskiej.

Odbiorcy

Oferta Centrum jest skierowana do zróżnicowanych grup odbiorców, szczególnie do młodych ludzi otwartych na wiedzę i nowe doświadczenia, oraz na poznanie kultur innych narodów i mniejszości etnicznych. Odbiorcami oferty Centrum są m.in.: społeczność naukowa, nauczyciele i uczniowie szkół z regionu, powiatu i miasta, Romowie zainteresowani historią i kulturą swojej społeczności, w tym ci poszukujący swoich korzeni i członków rodzin, zwłaszcza tych dotkniętych tragedią holokaustu, turyści odwiedzający Małopolskę, delegacje krajowe i zagraniczne oraz mniejszości narodowe i etniczne mieszkające w Polsce.

2 Wystawa „Romowie historia i kultura” w Oświęcimiu: Widok na stałą wystawę; fot.: Stowarzyszenie Romów w Polsce.

Osoby na zdjęciach: Markus Lautenschläger (Fundacja Manfreda Lautenschlägera), przewodnicząca niemieckiego Bundestagu Bärbel Bas, laureat nagrody Daniel Libeskind, Romani Rose (przewodniczący Centralnej Rady Niemieckich Sinti i Romów); copyright: Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów / Simone M. Neumann.

Europejska Nagroda Praw Obywatelskich Sinti i Romów pamięci Oskara i Vinzenza Rose 2023

Laureat 2023: Daniel Libeskind

Przyznanie nagrody w 2023 r. jest uhonorowaniem światowego wkładu Daniela Libeskinda w kulturę pamięci. Upamiętnienie Holokaustu Żydów oraz Sinti i Romów jest ważną częścią twórczości artystycznej i architekcyjnej laureata.

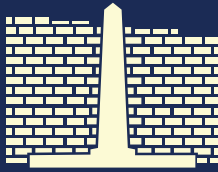
Daniel Libeskind zaprojektował Narodowe Miejsce Pamięci Ofiar Holokaustu w Amsterdamie, które zostało zaprezentowane holenderskiej publiczności w 2021 r. przez króla Willema-Alexandra i premiera Marka Rutte. Projektując pomnik w Amsterdamie, polsko-amerykański architekt celowo podkreślił wspólny los Sinti i Romów oraz Żydów podczas nazistowskich prześladowań, łącząc ich w pamięci w stworzonym przez siebie miejscu. National Holocaust Memorial w Kanadzie, zaprojektowany przez Daniela Libeskinda w 2018 roku, jest również poświęcony zarówno Żydom, jak i Sinti i Romom.

Architekt Daniel Libeskind to artysta międzynarodowego formatu w dziedzinach architektury i projektowania urbanistycznego, jest znany ze swojej zdolności do przywoływania pamięci kulturowej i głębokiego zaangażowania w muzykę, literaturę i filozofię. Libeskind dąży do tworzenia architektury, która jest refleksyjna, wyjątkowa i zarazem zrównoważona.

Nagroda

Europejska Nagroda Praw Obywatelskich Sinti i Romów została ufundowana w listopadzie 2007 r., w 10. rocznicę utworzenia Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów. Ze względu na rażące naruszenia praw człowieka wśród Sinti i Romów w wielu państwach europejskich, zwłaszcza Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej, to honorowe wyróżnienie ma za zadanie wsparcie ochrony praw obywatelskich oraz równości szans Sinti i Romów w ich krajach pochodzenia.

Jednocześnie nagroda stanowi sygnał dla przywódców politycznych, mediów i grup społecznych w Europie do podjęcia działań przeciwko głęboko zakorzenionym stereotypom i uprzedzeniom strukturalnym w celu stopniowego przezwyciężenia codziennej marginalizacji mniejszości. Wreszcie, nagroda ma na celu wspieranie wysiłków politycznych i społecznych w celu zapewnienia trwałej ochrony osobom dotkniętym dyskryminacją, aby umożliwić im prowadzenie pełnowartościowego i autonomicznego życia w perspektywie długoterminowej. Nagroda przyznawana jest członkom społeczeństwa większościowego za wybitne zasługi dla sprawy Sinti i Romów.

2. August 1944
80. Jahrestag

2024

**Europäischer
Holocaust-
Gedenktag
für Sinti
und Roma**

31. Juli 2024	Auditorium Maximum der Jagiellonen-Universität, Kraków
20:00–22:00	„Ehrung des Widerstands von Holocaust-Überlebenden und Weitergabe ihrer Zeugnisse an jüngere Generationen.“ Eröffnungsveranstaltung und Empfang Ausstellung „Roma-Helden des Widerstands“ Ausstellung „Raymond Gurême – Ein Weg der Erinnerung und des Widerstands“
1. August 2024	Auditorium Maximum der Jagiellonen-Universität, Kraków
09:30–17:00	Internationale Konferenz „Mein Zeugnis ist für junge Menschen“ Weitergabe der Erinnerung für die Zukunft des Holocaust-Gedenkens und der Bildungsarbeit
1. August 2024	Philharmonie in Krakau
20:00–22:00	„O Lungo Drom (Der lange Weg)“ Ein Oratorium über Sinti und Roma komponiert von Ralf Yusuf Gawlick, aufgeführt von Clara Meloni (Sopran), Christoph Filler (Bariton), László Rácz (Cymbalom) und dem Alban Berg Ensemble Wien.
2. August 2024	Internationales Zentrum für Bildung über Auschwitz & den Holocaust
10:00–11:00	Gedenkakt der parlamentarischen und politischen Repräsentant*innen <i>nur für eingeladene Repräsentant*innen und Medien</i>
2. August 2024	Sinti und Roma Denkmal in Birkenau, Lagerabschnitt B II e
10:30–11:30	Einlass und Sicherheitskontrolle, Fußweg zum Denkmal
11:30–12:00	Verlesung der Namen der Opfer am Denkmal durch junge Sinti und Roma
12:00–13:15	Gedenkveranstaltung
13:15–14:00	Kranzniederlegung
14:30–16:00	Mittagessen und Empfang (verschiedene Veranstaltungsorte)
until 18:00	Gelegenheit zum Besuch des Zentrums für Geschichte & Kultur der Roma in Oświęcim
until 20:00	Gelegenheit zum Besuch des Auschwitz-Museums, insbesondere der Ausstellung über den Völkermord an Sinti und Roma in Block 13
2. August 2024	Internationale Jugendbegegnungsstätte in Oświęcim
16:30–18:00	Internationale Jugendveranstaltung „Dikh He Na Bister“ Treffen von jungen Sinti und Roma mit Überlebenden und politischen Vertreter*innen
2. August 2024	Römisch-katholische Pfarrei St. Josef in Oświęcim
19:00–20:30	Konzert zum Gedenken an die vor 80 Jahren ermordeten Sinti und Roma: „Die Harfen von Papusza“ eine symphonische Dichtung von Jan Kanty Pawluśkiewicz basierend auf den Gedichten von „Papusza“ (Bronisława Wajs)

Gedenkakt der parlamentarischen und politischen Repräsentant*innen um 10.00 Uhr

Dr. Piotr Cywinski

Direktor der Gedenkstätte und des Museums
Auschwitz-Birkenau

Frau Claudia Roth

Staatsministerin für Kultur und Medien der
Bundesrepublik Deutschland

Herr Marian Turski

Auschwitz-Überlebender, Mitglied des
Internationalen Auschwitz-Rates

Herr Władysław Teofil Bartoszewski

Staatssekretär, Außenministerium der
Republik Polen

Frau Manuela Schwesig

Präsidentin des Bundesrates, Deutschland

Lord Pickles, PC

Vorsitzender der Internationalen Allianz zum
Holocaustgedenken, britischer IHRA-Vorsitz

Dr. Žygimantas Pavilionis

stellvertretender Sprecher des litauischen
Seimas (Parlament), Vertreter des litauischen
Vorsitzes im Ministerkomitee des Europarates

Frau Tea Jaliashvili

Erste Stellvertretende Direktorin des OSZE-
Büros für demokratische Institutionen und
Menschenrechte

Internationale Gedenkveranstaltung und Kranzniederlegung um 12.00 Uhr

Herr Roman Kwiatkowski

Verband der Roma in Polen

Herr Theodoros Rousopoulos

Präsident der Parlamentarischen
Versammlung des Europarates

Herr Romani Rose

Zentralrat Deutscher Sinti und Roma

Herr Dani Dayan

Vorsitzender von Yad Vashem, Internationale
Holocaust Gedenkstätte

Frau Alma Klasing

Überlebende des Holocaust

Herr Antonio Guterres

Generalsekretär der Vereinten Nationen
(Videobotschaft)

Herr Bolesław Rumanowski

Überlebender des Holocaust

Dr. Ursula von der Leyen

Präsidentin der Europäischen Kommission
(tbc, Videobotschaft)

Frau Małgorzata Kidawa-Błońska

Marschallin des Senats der Republik Polen

Frau Bärbel Bas

Präsidentin des Deutschen Bundestages

Bei allen Veranstaltungen wird simultan gedolmetscht:
Englisch, Polnisch, Deutsch, Romanes

Romani Rose und Roman Kwiatkowski

Romani Rose
Vorsitzender des Zentralrats
Deutscher Sinti und Rom

Der 2. August ist durch ein unvorstellbares Menschheitsverbrechen in das kollektive Gedächtnis unserer Minderheit für immer eingeebrannt. Dieser Tag erinnert an das Jahr 1944, als die SS 4300 Sinti und Roma, die Letzten, im Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau gegen ihren erbitterten Widerstand in die Gaskammern trieb. Es waren Frauen, Kinder und alte Menschen, die in der Nacht vom 2. auf den 3. August ermordet wurden.

2015 erkannte das Europäische Parlament den 2. August in einer historischen Resolution als „Europäischen Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma“ an und folgte damit dem Beispiel der Republik Polen, die diesen Gedenktag schon 2011 offiziell anerkannte. Der heutige 80. Jahrestag dieses Menschheitsverbrechens ist für uns von besonderer Bedeutung, denn er ermöglicht es, gemeinsam mit den wenigen Überlebenden den 500.000 Opfern des Holocaust an unserer Minderheit zu gedenken.

An diesem achtzigsten Jahrestag haben wir die Ehre, dass zwei Überlebende dieses Menschheitsverbrechens zu uns sprechen: Alma Klasing, die zahlreiche Mitglieder ihrer Familie in Auschwitz verloren hat, und Bolesław Rumanowski, der als Kind mit seiner Familie von den Nazis in das Ghetto von Kielce verschleppt wurde. Ihre Zeugnisse zeigen den Widerstandswillen und die Stärke des menschlichen Geistes.

Heute gedenken wir nicht nur den Angehörigen unserer Minderheit, sondern auch all jener Menschen, die durch die nationalsozialistische Willkürherrschaft ermordet wurden: weil sie als Sinti, Roma oder Juden geboren worden waren, weil sie eine Behinderung hatten oder krank waren, weil sie eine andere politische oder religiöse Überzeugung vertraten, weil sie sich zur ihrer Homosexualität bekannten oder weil sie sich in den besetzten Staaten Europas gegen den nationalsozialistischen Terror zur Wehr setzten.

Wir freuen uns, dass wir zu der zentralen Gedenkveranstaltung in Auschwitz-Birkenau Repräsentant*innen von Parlamenten und Regierungen aus vielen Ländern der Welt und Unterstützer*innen aus der Gesellschaft begrüßen dürfen, darunter auch erstmals den Präsidenten der Parlamentarischen Versammlung des Europarats, Herrn Theodoros Roussopoulos, sowie die Präsidentin des Deutschen Bundestags, Frau Bärbel Bas, und die Marschallin des Senats von Polen, Frau Kidawa-Błońska.

Das Erinnern ist für uns keine Schuldübertragung auf die heutige Generation. Erinnern bedeutet, Verantwortung zu übernehmen für die Verteidigung von Demokratie und Rechtsstaat. Mit großer Sorge sehen wir, dass in ganz Europa Nationalist*innen und Rechtsextremist*innen auf der Straße und in den Parlamenten wieder unsere Demokratie zerstören wollen und Hass und Hetze verbreiten. Das Vermächtnis von Auschwitz mahnt uns und ruft uns alle auf, dieser Renaissance von völkischen Fantasien entschlossen und wehrhaft entgegenzutreten.

Roman Kwiatkowski
Vorsitzender des Verbandes der
Roma in Polen

Dr. Piotr M. A. Cywiński

Direktor des Staatlichen Museums und der Gedenkstätte Auschwitz-Birkenau

---

Erinnerung ist das Fundament der Identität. Aber die Erinnerung geht weit über die Identität hinaus. Wenn wir uns nur an uns selbst und an unsere Nächsten erinnern, würde diese Ichbezogenheit unsere Fähigkeit zum Vergleichen, Bezugnehmen und Urteilen sowie unsere moralische und ethische Wertung der gesamten Vergangenheit zerstören. Das Fundament wäre beeinträchtigt, und unsere Identität wäre bis in die Grundfesten erschüttert.

Wieviele Prozent der Befragten diverser Umfragen müssten sich wünschen, Sinti und Roma als Nachbarn haben zu wollen, damit wir die Situation für gut erachten? Eine irritierende Frage ... Zum einen möchte man sagen, das wahre Gute beginnt, wenn man einen neutralen Wert erreicht, und zum anderen wären wir in vielen europäischen Ländern zufrieden, wenn man um nur einen Bruchteil den Hass reduzieren könnte.

Hass oder ethnisch motivierte Abneigung gegenüber Anderen ist immer eine Perversion. Diese lässt sich immer und vor allen Dingen auf Komplexe und auf den mangelnden Glauben in die eigene Identität zurückführen.

Der Jahrestag der Auflösung des „Zigeunerlagers“ in Birkenau ist ein Moment der Stille zum Gedenken an die Tragödie der Opfer. Er ist aber auch eine moralische Verpflichtung für uns in der Gegenwart. Denn die Menschen in unserem Europa, sind vor dem Gesetz immer noch nicht gleich, dazu könnte man eine Vielzahl trauriger Beispiele anführen. Den heute diskriminierten Menschen sind wir es schuldig, über unser Verhalten nachzudenken. Ebenso wie wir es den Opfern von vor 80 Jahren schuldig sind.

António Guterres

Der Generalsekretär der Vereinten Nationen

Es ist eine große Ehre und zugleich eine große Betrübnis, in diesem denkwürdigen Jahr den Holocaust-Gedenktag für Roma und Sinti zu begehen. Vor achtzig Jahren wurden die letzten überlebenden Roma und Sinti in Auschwitz-Birkenau ermordet.

Dies ist ein abscheuliches Kapitel in einer widerwärtigen Geschichte von Verfolgung, systematischem Massenmord und regelrechtem Völkermord, die von den Nazis und ihren Kollaborateuren verübt wurde. Durch ihre unerbittliche Brutalität wurden bis zu 500.000 Roma getötet, Gemeinden verwüstet und jahrhundertealte Kulturen in ganz Europa ausgelöscht. Viel zu lange wurden diese Gräueltaten heruntergespielt, verharmlost und geleugnet.

Heute ehren wir das Andenken all jener, die ermordet und ihrer Menschlichkeit beraubt wurden. Wir zollen den Überlebenden unseren Respekt und versprechen, niemals zu vergessen. Wir würdigen den Mut des Widerstands der Roma und Sinti.

Und wir verpflichten uns, gegen den Hass zu kämpfen. Die Vorurteile, die die schrecklichen Verbrechen der Nazis schürten, endeten nicht mit deren Untergang. Sie setzten sich fort, indem sie Gerechtigkeit verweigerten und die Geschichte verzerrten.

Und sie bestehen auch heute noch. Die traurige Realität ist, dass die Roma in allen Lebensbereichen und in allen Teilen der Welt, nicht zuletzt in Europa, einer ungezügelter Diskriminierung ausgesetzt sind.

Extremistische und fremdenfeindliche Gruppen verbreiten Hassreden, machen marginalisierte Gruppen zu Sündenböcken und säen Angst und Spaltung.

Photo: UN Photo/Mark Garten

Wir müssen gemeinsam dafür einstehen:

Fanatismus bekämpfen, wann und wo immer er auftritt;

Menschenrechte der Roma schützen und fördern;

Eine Welt so gestalten, dass alle Menschen in Würde, Frieden und Freiheit leben.

Die Vereinten Nationen sind in dieser Sache Ihr unerschütterlicher Verbündeter.

Theodoros Rousopoulos

Vorsitzender der Parlamentarischen Versammlung des Europarats

---

Heute, am 2. August, kommen wir zusammen, um der 500.000 Roma und Sinti zu gedenken, die Opfer eines der abscheulichsten Verbrechen der Geschichte wurden.

Wir zollen den heute unter uns weilenden Überlebenden und den Familien der Opfer unseren tiefsten Respekt. Wir gedenken auch der 4.300 Roma und Sinti, die in dieser Nacht, an diesem Ort, vor 80 Jahren kaltblütig ermordet wurden.

Kinder. Frauen. Männer. Unschuldige Opfer eines barbarischen Systems.

Während wir uns an die entsetzlichen Gräueltaten erinnern, die an ihnen begangen wurden, ehren wir auch ihren Mut, ihre Menschlichkeit und ihre Würde in diesen dunklen Zeiten.

Was hinter den Mauern von Auschwitz-Birkenau geschah, geht uns alle an. Es ist ein Angriff und eine Verletzung des Grundsatzes der Menschenwürde, der im Mittelpunkt der Menschenrechte steht. Ein Versuch, die Opfer zu entmenschlichen und die begangenen Gräueltaten zu rechtfertigen.

Wir haben sowohl die Pflicht als auch die Schuldigkeit, dem Hass entgegenzutreten. In einer Zeit, in der Antiziganismus, Antisemitismus und Angriffe gegen die Erinnerung an den Holocaust, die durch falsche Informationen verbreitet werden und in den sozialen Medien weit verbreitet sind, in Europa und darüber hinaus anhalten, ist es wichtiger denn je, die Erinnerung an den Holocaust wach zu halten.

Nur wenn wir uns nicht nur daran erinnern, was geschehen ist, sondern auch daran, wie und warum es geschehen ist, können wir sicherstellen, dass alle Menschen in Frieden zusammenleben können, mit Respekt für unsere Unterschiede und unsere Vielfalt.

Photo: Council of Europe

Bärbel Bas

Präsidentin des Deutschen Bundestag

Der 2. August 1944 ist für Sinti und Roma ein Schicksalsdatum. An diesem Tag wurden bis zu 4.300 Frauen, Männer und Kinder in den Gaskammern von Auschwitz getötet. Seit 2015 erinnern wir jedes Jahr an diesem Tag an die systematische Verfolgung der Sinti und Roma durch das nationalsozialistische Deutschland. Bis zu einer halben Million Sinti und Roma aus ganz Europa wurden aus rassistischen Motiven ermordet – in den Vernichtungslagern und durch Massenerschießungen, durch Hunger, Zwangsarbeit oder medizinische Experimente. Eine ganze Kultur sollte ausgelöscht werden.

Nach dem Ende des Nationalsozialismus wurde der Völkermord an den Sinti und Roma über viele Jahrzehnte nicht anerkannt. In Deutschland wurde kaum ein Täter zur Rechenschaft gezogen. Den Überlebenden wurden Entschädigungen verweigert. Schlimmer noch: Sie wurden damals für ihre Verfolgung selbst verantwortlich gemacht – und erneut diskriminiert, vor Gerichten, bei der Polizei oder in den Verwaltungen. Die Folgen dieses Unrechts sind bis heute spürbar.

„Der vergessene Holocaust“ – so bezeichnete Zoni Weisz den Völkermord an den Sinti und Roma, als er beim Gedenktag an die Opfer des Nationalsozialismus im Jahr 2011 den Abgeordneten des Deutschen Bundestag von seiner Verfolgung berichtete. Tatsächlich wissen viele Menschen in Deutschland nur wenig über die Verbrechen an den Sinti und Roma. Darum ist es mir wichtig, beim Europäischen Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma zu sprechen – und dazu beizutragen, die Erinnerung an die Opfer wachzuhalten. Sie dürfen nicht vergessen werden.

Photo: Deutscher Bundestag / Tobias Koch

Dorota Niedziela

Stellv. Präsidentin des polnischen Parlament

Der Völkermord an den Sinti und Roma hat bleibende Spuren hinterlassen, die bei der sechs Millionen Menschen umfassenden ethnischen Minderheit in Europa bis heute nachwirken. In der Nacht vom 2. August 1944 wurden 4 300 Sinti und Roma in den Gaskammern von Auschwitz-Birkenau brutal ermordet. Sie waren die letzten Häftlinge, die im so genannten "Zigeunerlager" in die Gaskammern getrieben wurden, meist ältere Menschen, Frauen und Kinder. Heute ist der 80. Jahrestag dieses schmachvollen Ereignisses.

Die Auflösung des "Zigeunerlagers" in Auschwitz-Birkenau wird für immer ein leidvolles Symbol des Schweigens über die Tragödie der Sinti- und Roma-Opfer bleiben. Heute, 80 Jahre später, dürfen wir dieses grausame Verbrechen gegen die Menschheit nicht vergessen. An diesem Tag sagen wir laut in die ganze Welt: Wir erinnern uns. An diesem Tag sagen wir: Nie wieder. Die Erinnerung ist die Grundlage der Identität. Die Identität von Menschen, Familien, Nationen und Gemeinden. Diesen Tag zu ehren, ist unsere moralische Pflicht im Hinblick auf Akte des Hasses, des Terrors und des Völkermordes, von denen die moderne Welt nicht verschont bleibt.

Wir dürfen nie vergessen, dass das Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau den abscheulichen Mord an Millionen unschuldiger Menschen bezeugt, welche für die von einer mörderischen Ideologie versessenen Nazis zum Ziel wurden, und dass der Holocaust das dunkelste Kapitel in der Geschichte Europas darstellt. Heute ist es unsere Pflicht, uns zu erinnern und durch unser tägliches Handeln dafür zu sorgen, dass sich ein Völkermord niemals wiederholt.

Das Wissen über den Holocaust sollte in das kollektive europäische Gedächtnis für immer eingeebrannt werden. Die Sinti und Roma sind Opfer des Holocausts, die von vielen Europäern oft vergessen werden. Im Gegenteil, sie

Photo: Sejm

sind in der modernen Welt oft Diskriminierung und Rassismus ausgesetzt. Im Jahr 2015 erklärte die Europäische Union den 2. August zum "Europäischen Holocaust Gedenktag für Sinti und Roma". Seit Anfang der 1990er Jahre finden in Polen Gedenkveranstaltungen zum Andenken an alle ermordeten Sinti und Roma in dem von den Nazis besetzten Europa statt. Während des Zweiten Weltkriegs wurden mehrere hunderttausend Sinti und Roma ermordet, was zwischen 30 und 60 % ihrer Bevölkerung in Europa entsprach. Allein nach Auschwitz wurden 23 000 Sinti und Roma deportiert, um dort einen qualvollen Tod zu sterben.

Leider melden sich heute in Europa immer mehr extreme Bewegungen und Parteien zu Wort, die im politischen Diskurs auf Hasstiraden setzen. Deshalb müssen wir als verantwortungsvolle Politiker jeden Tag gegen die Ausgrenzung Anderer vorgehen und die Menschenrechte verteidigen, uns auf die Seite der Demokratie stellen.

Helena Dalli

Kommissarin für Gleichstellung der Europäischen Union

Am 2. August 1944 wurden 4.300 Roma und Sinti im deutschen Konzentrations- und Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau brutal ermordet. In den dunkelsten Jahren Europas wurde das Leben von bis zu 500.000 Roma und Sinti ausgelöscht und ihre Geschichte, Kultur, Sprache und Traditionen wurden brutal zerstört und mit ihnen ausgelöscht.

80 Jahre später liegt es in unserer Verantwortung, dafür zu sorgen, dass sich der während des Holocausts begangene Völkermord niemals wiederholt oder vergessen wird. Ich zolle denjenigen Tribut, die ihr Leben verloren haben, und denjenigen, die unvorstellbares Leid überlebt und sich dem Gedenken gewidmet haben, damit die Kultur der Roma und Sinti überlebt.

Roma und Sinti, die größte ethnische Minderheit in Europa, sehen sich auch heute noch mit der Gleichgültigkeit gegenüber historischen Verbrechen und Ungerechtigkeiten konfrontiert, die an ihnen begangen wurden. Vorurteile, soziale Ausgrenzung, Antiziganismus und Marginalisierung bestehen fort.

Unser kollektives Gedenken und das Verständnis für die schrecklichen Ereignisse, die unseren Kontinent geprägt haben, sind von entscheidender Bedeutung für den Aufbau von Widerstandsfähigkeit gegen Rassismus und Hass und für blühende Gemeinschaften, in denen jede*r willkommen und sicher ist.

Die Europäische Union gründet sich auf die Werte der Menschenwürde, der Gleichheit und der Achtung der Menschenrechte. Europa steht geschlossen für den Erhalt von Pluralismus und Vielfalt ein und lässt keinen Raum für Hassreden und Hassverbrechen. Die Marginalisierung und Ausgrenzung der Roma und Sinti stellt diese Werte in Frage. Deshalb arbeitet die Kommission eng mit den Mitgliedstaaten, der Zivilgesellschaft und den Roma- und Sinti-Gemeinschaften zusammen, um Antiziganismus, Hass und negative Stereotypen zu bekämpfen und die Integration, Gleichberechtigung und

Photo: EC Audiovisual Service / Claudio Centoz

Teilhabe dieser Gemeinschaften in allen Lebensbereichen zu fördern. Besonderes Augenmerk liegt auf der Schaffung der Voraussetzungen für einen gleichberechtigten Zugang zu qualitativ hochwertiger und inklusiver Bildung, zu Wohnraum, Gesundheitsversorgung und grundlegenden Dienstleistungen sowie zu Beschäftigungsmöglichkeiten.

Die Sensibilisierung für die Geschichte und Kultur der Roma sowie die Förderung von Wahrheit und Versöhnung sind zentrale Elemente des Strategischen Rahmens der EU für Gleichstellung, Inklusion und Teilhabe der Roma 2020–2030. Dazu gehören unsere Unterstützung von Initiativen zur Stärkung des Holocaust-Gedenkens, der Bildung und der Forschung, unsere Partnerschaft mit dem Europarat und mit Sinti und Roma-Organisationen im Rahmen des Projekts Roma Memory sowie die Einrichtung einer Koalition für Bildung und Holocaust-Gedenken von Sinti und Roma.

Diese Publikation wird uns weiterhin inspirieren, wenn wir uns bemühen, eine Welt zu schaffen, in der Vielfalt gefeiert wird und in der die Lehren aus der Geschichte uns den Weg in eine Zukunft der Gerechtigkeit und Gleichheit für alle weisen.

Lord (Eric) Pickles PC

Vorsitzender, Internationale Allianz zum Holocaustgedenken

Als Vorsitzender der Internationalen Allianz zum Holocaust-Gedenken (IHRA) ist es mir eine Ehre und eine feierliche Pflicht, zu diesem Programm beizutragen. Am 2. August 1944 ermordete die SS die letzten 4.300 Roma und Sinti in Auschwitz-Birkenau in den Gaskammern. Heute erinnern wir uns an ihr Leid und ehren ihren Widerstand. Dieses Gedenken ist nicht nur eine Reflexion über vergangene Gräueltaten, sondern auch ein hoffnungsvoller Schritt in Richtung einer Zukunft, in der die Würde und die Rechte aller Menschen gewahrt werden.

Es gibt noch viel zu tun. Nahezu ein Viertel der Roma erfährt heute Diskriminierung aufgrund ihrer Identität. Vorurteile hören nicht auf, wenn wir sie nicht angehen. Im Jahr 2020 nahm die IHRA die Arbeitsdefinition von Antiziganismus/Anti-Roma-Diskriminierung an und erkannte damit die seit langem bestehenden Vorurteile und Diskriminierungen an, denen die Roma- und Sinti-Gemeinschaften ausgesetzt sind. Sie dient als wichtiges Instrument zur Erkennung und Bekämpfung von Rassismus und baut auf den in der Stockholmer Erklärung und der Ministererklärung 2020 eingegangenen Verpflichtungen auf. Die Arbeitsdefinition wurde bereits von Ländern wie Deutschland und dem Vereinigten Königreich sowie von zahlreichen Organisationen der Zivilgesellschaft angenommen.

Antiziganismus/Anti-Roma-Diskriminierung war die Hauptursache für den Völkermord an den Roma durch die Nazis und ihre Kollaborateure. Der Völkermord an den Roma und Sinti ist nach wie vor ein komplexes Thema, zu dem es viel zu erforschen gibt. Unsere in Kürze erscheinende Publikation "Empfehlungen für das Lehren und Lernen über die Verfolgung und den Völkermord an den Roma während der Nazizeit" befasst sich mit der dringenden Notwendigkeit, dieses Thema in die Lehrpläne aufzunehmen. Indem wir künftige Generationen aufklären, können wir lange bestehende Vorurteile abbauen und eine Kultur der Akzeptanz und des gegenseitigen Respekts fördern.

Photo: IHRA

Die IHRA setzt sich dafür ein, die Erinnerung an die Opfer und Überlebenden zu bewahren und dafür zu sorgen, dass die Lehren aus der Vergangenheit in unser heutiges und künftiges Handeln einfließen. Ein wichtiger Teil dieser Aufgabe ist unsere Arbeit im Lager Lety u Písku. Dieser Ort, der einst ein Internierungslager für Roma und Sinti war und dann als industrielle Schweinefarm genutzt wurde, ist heute eine feierliche Gedenkstätte - dank der gemeinsamen Bemühungen der Familien der Opfer, von Roma-Aktivist*innen, der IHRA und der tschechischen Regierung. Die Rückgewinnung dieses Ortes als Gedenkstätte unterstützt unser übergeordnetes Ziel: die Opfer zu ehren und ihr Andenken für künftige Generationen zu bewahren.

Zum Glück sind wir mit dieser Aufgabe nicht allein. Wir arbeiten mit Regierungen, Organisationen der Zivilgesellschaft und engagierten Expert*innen und Einzelpersonen zusammen. Gemeinsam sorgen wir dafür, dass die Erinnerung an die Opfer der Roma und Sinti uns dabei hilft, uns eine Welt vorzustellen, in der Vorurteile und Gewalt keinen Platz haben. Die Resilienz und der Widerstand derjenigen, die wir heute ehren, bleiben eine ständige Quelle der Inspiration.

Alma Klasing

Alma Klasing kam 1937 zur Welt. Nachdem ihr Vater Bruno Strauß in die Wehrmacht eingezogen worden war, kam sie mit ihren Geschwistern und ihrer Mutter Alma Strauß bei einem Onkel unter. Als dann die Geschwister ihres Vaters in das Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau deportiert wurden, entschloss sich die Familie, unterzutauchen. Fortan lebte sie unter unmenschlichen Bedingungen in den Wäldern Baden-Württembergs. Tagesüber legten sich die Erwachsenen und Kinder in Gruben und bedeck-

ten sich mit Laub. Nachts zogen sie weiter und suchten ein anderes Versteck. Das alles musste so geräuschlos wie möglich ablaufen, immer in der Angst vor der Entdeckung und Deportation in die Vernichtungs- und Konzentrationslager. Ernähren konnten sie sich nur von Beeren und anderen essbaren Pflanzen. Nach dem Krieg erfuhr die Familie, dass zumindest die Geschwister des Vaters in Auschwitz überlebt haben, andere Verwandte aber kamen nicht mehr zurück.

Bolesław Rumanowski

Bolesław Rumanowski, geboren am 2. August 1932 in Rypin, Kujawien, in einer Roma-Familie, ist ein Zeuge der Geschichte und der Verfolgung der Roma-Gemeinschaft während des Zweiten Weltkriegs. Seine Eltern, Ryszard und Zofia Brzezińska, führten vor dem Krieg ein nomadisches Leben und zogen mit ihrem Tabor durch ganz Polen. Nach Ausbruch des Krieges fanden sie Zuflucht in den Wäldern um Łódź, Częstochowa und Kielce, um Repressionen und Verhaftungen zu entgehen.

In den Jahren 1941–42 wurden er und seine Familie von den Deutschen in das Ghetto von Kielce verschleppt, wo schreckliche Lebensbedingungen und Hunger herrschten. Boleslaw

Rumanowski erlebte die Hölle der unmenschlichen Behandlung im Ghetto; seine Mutter musste Arbeit in einem Sägewerk annehmen, damit die Familie überleben konnte. Trotz aller Entbehrungen und Widrigkeiten gelang es ihnen, dank ihres großen Mutes, ihrer Standhaftigkeit und ihrer Charakterstärke zu überleben.

In der Endphase des Krieges gelang es Bolesław Rumanowski und seiner Familie, aus dem Ghetto zu fliehen und sich in den umliegenden Wäldern zu verstecken, weswegen sie bis zum Kriegsende überlebten. Seine Lebensgeschichte ist ein Zeugnis für das Durchhaltevermögen und die Stärke des menschlichen Geistes im Angesicht der größten Tragödien.

Christian Pfeil

Christian Pfeil wurde 1944 im Ghetto Lublin im deutsch besetzten Generalgouvernement geboren, wohin seine Familie im Mai 1940 deportiert worden waren. Hier wurden sie von der SS und der Polizei gezwungen, Zwangsarbeit zu leisten. Wie durch ein Wunder überlebten Christian Pfeil und seine engsten Angehörigen diese Tortur. Viele andere Mitglieder seiner Familie wurden dagegen ermordet, auch im Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau.

Nach der Befreiung kehrte die Familie in ihren Heimatort Trier zurück. Christian Pfeil baute sich dort eine erfolgreiche Existenz als Gastronom

auf, die immer wieder durch rechtsextreme und rassistische Angriffe auf die von ihm betriebenen Restaurants überschattet wurden. Seit vielen Jahren setzt er sich für die Stärkung des lokalen Gedenkens in Trier ein.

Pfeil vertrat in der Vergangenheit das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma im International Auschwitz-Komitee und hielt als Stimme der Überlebenden die zentrale Gedenkrede zum Europäischen Holocaust Gedenktag für Sinti und Roma am 2. August 2022 in der Gedenkstätte Auschwitz-Birkenau.

Marian Turski

Marian Turski wurde 1926 in Druskieniki als Mosze Turbowicz geboren. Im Alter von 14 Jahren kam er ins Ghetto von Lodz, wo er für die Untergrundorganisation Lewica Związkowa (Gewerkschaftslinker) arbeitete. Im Jahr 1944 wurde er nach Auschwitz deportiert. Dort ermordeten die Nazis seinen Vater und seinen Bruder. Im Jahr 1945 überlebte er zwei Todesmärsche: im Januar von Auschwitz nach Buchenwald und im April von Buchenwald nach Theresienstadt, wo er am 9. Mai befreit wurde. Nach dem Zweiten Weltkrieg ließ er sich in Warschau nieder. Er absolvierte ein Geschichtsstudium und arbeitete ab 1958 als Journalist.

Jahrelang arbeitete er an der Gründung des POLIN-Museums für die Geschichte der polnischen Juden im Bezirk Muranów. Er förderte

die Einrichtung dieser einzigartigen Kultureinrichtung auf Warschauer, polnischer und internationaler Ebene als Vorsitzender (derzeit stellvertretender Vorsitzender) der Vereinigung des Jüdischen Historischen Instituts Polens. Er ist Mitglied in den Leitungsgremien der Vereinigung der jüdischen Kämpfer und Opfer des Zweiten Weltkriegs, des Internationalen Auschwitz-Rates, des Internationalen Auschwitz-Komitees und des Rates des Hauses der Wannsee-Konferenz: Gedenk- und Bildungsstätte.

Er wurde unter anderem mit dem Kommandeurskreuz des Ordens der Polonia Restituta, dem Offizierskreuz der Ehrenlegion und dem Großen Verdienstkreuz des Verdienstordens der Bundesrepublik Deutschland ausgezeichnet.

Renate Steinbach

Renate Steinbach wurde 1943 im Lager Mas-sow in Pommern geboren. Dort musste ihre Mutter Rosa Herzberg in verschiedenen Fabriken schwerste Zwangsarbeit leisten. Ihr Mann war bereits im Januar 1943 mit ihrem Bruder und anderen Verwandten von Stettin aus ins Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau deportiert worden. Zu den rund 60 abtransportierten Sinti zählten zudem die drei Kinder ihrer Schwester. Die beiden Jungen und das Mädchen haben die Torturen im Lagerabschnitt B II e nicht überlebt.

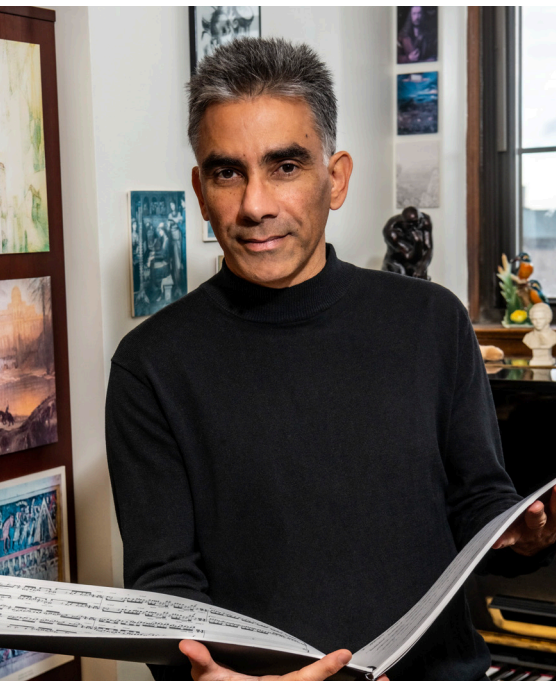
Rosa Herzberg und ihre kleine Tochter mussten mit der völlig unzureichenden Zuteilung von Lebensmitteln zurechtkommen und litten beständig unter quälendem Hunger. Nachdem sie zurück nach Stettin gebracht worden waren, um in einer Nähfabrik zu arbeiten, litten Rosa Herzberg, ihre Mutter und die kleine Renate unter den schweren Bombenangriffen. Deshalb entschlossen sie sich im März 1945 zur Flucht in den Westen. Dort fanden sie später ihren Mann und auch den Bruder wieder.

Konzert anlässlich des Europäischen Holocaust-Gedenktages für Sinti und Roma

---

O Lungo Drom (Der lange Weg) ~ Ein Oratorium über Sinti und Roma ~

Komponiert von Ralf Yusuf Gawlick,
gewidmet Herrn Romani Rose,
aufgeführt von Clara Meloni (Sopran), Christoph Filler (Bariton), László Rácz (Cimbalom) und dem Alban Berg Ensemble Wien,
Polnische Erstaufführung am 1. August 2024 in der Philharmonie in Krakau.

Ralf Yusuf Gawlick, photo: Lee Pellegrini

O Lungo Drom bedeutet auf Romanes „der lange Weg“. Dieses groß angelegte Werk, das für ein Kammerensemble aus Sopran, Bariton, Flöte, Klarinette, Cimbalom, Klavier und Streichquartett komponiert ist, integriert Texte aus aller Welt in ein Oratorium der zerstreuten Sinti und Roma. Angehörige der Minderheit leben seit über 700 Jahren in Europa. Seit dieser Zeit sind sie ständiger Diskriminierung und Verfolgung ausgesetzt – unterbrochen von höllischen Perioden der Versklavung und des Völkermords. Dieses Oratorium enthält viele wichtige Neuheiten: Es ist das erste Oratorium über ein Roma-Thema, das erste, das mehrere Texte von Sinti- und Roma-Autoren (und nicht von Nicht-Roma-Autoren, die von „außen“ auf das Geschehen schauen) vertont, und das erste, das von einem Roma vertont wurde.

Der lange Weg ist ein Weg der Sehnsucht, des Verlangens, ein Weg dessen Ursprung und Wegweiser die Erinnerung ist. Jeder Schritt und jeder Fußabdruck auf diesem Weg sind von einem tiefen Gefühl von Fernweh durchdrungen, aber verbunden mit dem Glauben an Schönheit, Hoffnung und Trost. *O Lungo Drom* vertont die Worte von dreizehn verschiedenen Roma Dichtern und Dichterinnen in zehn Sprachen und Romanes-Dialekten, die in einer dreigliedrigen Erzählung organisiert sind:

I. Aufstieg – II. Tiefstand – III. Ausblick

Jede der drei verschiedenen narrativen Perspektiven, die im Libretto der multinationalen Roma und Sinti Familie vorgestellt werden, ist mit bestimmten Instrumentenkonstellationen verbunden, die jeweilige klangfarbliche Verbindungen zwischen den Texten und Sprachen herstellen. Die rhapsodische, bittersüße, elegische und introspektive Lyrik erschließt Welten der Melancholie, Trauer, Nostalgie, Begierde, Reue und Freude. Ergänzt werden diese Stimmen durch einen Totentanz, eine Litanei und den Nachklang von, Lili Marleen aus Auschwitz. *O Lungo Drom* zeugt von einer kollektiven Identität durch das Prisma vieler Stimmen von Sinti und Roma als Bürger verschiedener europäischer Länder. Die ersten Worte des Werkes klingen als stolzes, umfassendes und feierliches Manifest für die Identität der Sinti und Roma. Durch sie lege ich auch ganz persönlich Zeugnis ab:

Madre del Alma
Nací Gitano

Mutter meiner Seele
Rom bin ich

Ralf Yusuf Gawlick ist ein deutsch-amerikanischer Komponist mit Romakurdischer Abstammung. Seine Werke umfassen Solo-, Kammer-, Orchester-, Elektroakustische-, Film und Chormusik, durchqueren eine Vielzahl von Stilen und erforschen Aspekte seines komplexen internationalen Erbes. Seine Musik wurde vielfach veröffentlicht und Einspielungen seiner Werke liegen auf dem Label Decca Eloquence, Musica Omnia und Perfect Noise vor.

Alban Berg Ensemble Wien © Andrej Grilc;
hintere Reihe (L-R): Alexander Neubauer, Florian Berner, Ariane Haering, Régis Bringolf; vordere Reihe (L-R): Silvia Careddu, Subin Lee, Sebastian Gürtler

Spannende Konzertprogramme zeitgemäß zu präsentieren, das Publikum auf künstlerische Entdeckungsreisen mitzunehmen und Musik weltoffen, kompromisslos und poetisch zu kommunizieren: das sind die Leitlinien für sieben Musikerinnen und Musiker, die sich zum **Alban Berg Ensemble Wien** zusammenzufinden. Die Alban Berg Stiftung verleiht ihnen den Namen – als Ausdruck der Wertschätzung für ihre künstlerische Haltung und als Bestätigung eines künstlerischen Weges im Sinne Alban Bergs: dem Vergangenen verbunden, dem Neuen zugetan.

Clara Meloni © Olivia Aurinko

Régis Bringolf, Violine / Sebastian Gürtler, Violine / Subin Lee, Viola / Florian Berner, Violoncello / Ariane Haering, Klavier / Silvia Careddu, Flöte / Alexander Neubauer, Klarinette

Die schweizerisch-italienische Sopranistin **Clara Meloni** tritt als Solistin an renommierten Opernhäusern in ganz Europa und in internationalen Konzerten auf.

Christoph Filler © Shirley Suarez

Die Vielseitigkeit des österreichischen Baritons **Christoph Filler** reicht von Gastauftritten an bedeutenden europäischen Opernbühnen bis hin zu Auftritten auf Konzertbühnen in aller Welt.

László Rác stammt aus einer berühmten Musikerfamilie. Er war Mitglied des weltberühmten Gypsy Violin Orchestra, wo er mehrere Jahre lang als Solo-Cimbalomist spielte.

László Rác © László Rác

Konzert anlässlich des Europäischen Holocaust-Gedenktags für Sinti und Roma

---

„Die Harfen von Papusza“

eine symphonische Dichtung von Jan Kanty Pawлу́skiewicz
basierend auf den Gedichten von „Papusza“
(Bronisława Wajs)

Am 2. August 2024 in der Römisch-katholische Pfarrei
St. Josef in Oświęcim

Die Musiker für das Konzert am 2. August 2024 sind:

- Joanna Freszel
- Iwona Socha
- Magdalena Idzik
- Tomasz Rak
- Das Orchester der Krakauer Oper
- Der Akademische Chor der Universität Warschau unter der Leitung von Irina Bogdanovich
- Konzert unter der Leitung von Prof. Dr. Hab. Marcin Nałęcz-Niesiołowski

Jan Kanty Pawлу́skiewicz

Pawлу́skiewicz ist Komponist von Liedern, Theater- und Filmmusik sowie Maler, der sich auf die Gel-Art-Technik spezialisiert hat. Geboren wurde er in Nowy Targ. Er ist Absolvent eines Musikgymnasiums und der Fakultät für Architektur an der Technischen Universität Krakau. 1966 war er Mitbegründer des Kabarets Anawa, das sich später zu einer Musikband mit dem Sänger Marek Grechuta und zahlreichen Instrumentalisten, darunter Marek Jackowski (Gitarre), Jacek Ostaszewski (Flöte) und Zbigniew Wodecki (Violine), entwickelte.

Pawлу́skiewicz ist der Komponist vieler musikalischer Werke, darunter: das Musical „Szalona lokomotywa“ (Die verrückte Lokomotive) (1977), die Oper „Kur zapiał“ (Der gekrähte Hahn) (1984), das Konzert „Apimondia Mater“ (1987), „The Beggar’s Opera“ (Die Bettleroper) (1991), das Oratorium „Nieszpory Ludźmierskie“ (1992), das sinfonische Gedicht „Harfy Papuszy“ (Die Harfen von Papusza) 1994, das Konzert „Amat vita“ (1998), das Oratorium „Ogrody Jozafata“ (Die Gärten des Joschafat) (2002), das Klavierkonzert „Liściany kolczyk“ (Blatt-Ohrring) (2005), das Mysterienspiel „Przez tę ziemię przeszedł Pan“ (Der Herr ging durch dieses Land) (2005), das Oratorium „Weneckie opowieści o piekle i raju“ (Venezianische Geschichten von Himmel und Hölle) (2008), das Oratorium „Radość Miłosierdzia“ (Die Freude der Barmherzigkeit) (2009) und das Klarinettenkonzert „Karossa/Carossa“ (2013).

Für Fragmente dieser Komposition, die im Film „Papusza“ (Regie: Krzysztof Krauze und Joanna Kos-Krauze) zu hören sind, erhielt Pawлу́skiewicz 2014 den Preis Orły (Die Adler) der Polnischen Filmakademie sowie den Musikpreis des 38. polnischen Filmfestivals in Gdynia.

Über „Die Harfen von Papusza“

Die Harfen von Papusza – eine Kantate zum Werk von Bronisława Wajs – wurde von Jan Kanty Pawluśkiewicz als sinfonische Dichtung bezeichnet. In der Musikgeschichte verbindet man diesen Begriff mit einem Musikstück, das von einer literarischen Idee abgeleitet werde oder generell eines nicht-musikalischen Ursprungs sei. In Die Harfen von Papusza wird der literarische Text, der aus mehreren Liedern der Roma-Dichterin besteht, zu einem integralen Bestandteil des Werks: eine umfassende vokal-instrumentale Komposition für Stimme, Chor und Orchester. Es handelt sich zweifellos um Musikdichtung im wahrsten Sinne des Wortes. Auf der verbalen Ebene werden die Liebe der Roma zur Welt und zur Natur, ihr schweres Schicksal, bei dem sich Tränen mit Freude vermischen, und ihre Leiden im Krieg besungen. Über allem „Elend und Hunger“ steht jedoch die Bewunderung für den Glanz des Lebens.

Der Ausdruck dieser Ideen und Gefühle erfolgt in dem Stück durch Gesang. Er tritt in den Vordergrund und besticht durch den Reichtum der Linien und die Vielfalt der Formen. Ausgehend von der einleitenden Anrufung duftender Wälder und steiniger Berge, die von einer nostalgischen Trompetenmelodie kontrastierend mit dem zarten Klang der Harfen eingeleitet wird, setzt sich dieser lyrische Ton durch das gesamte Stück fort. Eine besondere emotionale Intensität, die an grenzenlose Melancholie heranreicht, wird im Lied über den verschneiten Winter geboten; die fließende Sopranführung von Gwendolyn Bradley entfaltet sich vor dem Hintergrund einer subtilen, klangvollen Begleitung mit einer Moll-Aura, in der das Klangspiel der Zimbeln zu hören ist. Doch neben der Traurigkeit gibt es auch Momente des Versinkens in Glück („Wir wollen keine Reichtümer“), es gibt Tanzlieder, in denen wir Rhythmen verschiedener Herkunft erkennen: Spanisch, südslawisch, ungarisch.

Das zweite Leitmotiv des Werkes ist das Wanderleben. Genauer gesagt, der wilde Ritt der Roma-Karawane in

einem schnellen, motorischen, scharf getakteten und doch unregelmäßigen Rhythmus. Die Musik wird hier besonders eindrucksvoll und lebendig; wir scheinen die rasenden Wagen inmitten von Staubwolken zu sehen, hören das Knarren der Räder, das Wiehern der Pferde, das Heulen des Windes. Besondere dramatische Intensität erreicht der Komponist in dem Lied „Sie jagen uns“, das das Bild der Flucht vor den Deutschen, der Verfolgung im Krieg und der Zerstörung des Volkes heraufbeschwört.

Schließlich erklingt auch Gebet. Sowohl das kollektive als auch das individuelle. Ersteres nimmt die Form eines erhabenen Choralgesangs („Gott schenke uns gedeihliches Wetter“ im „Waldlied“) oder eines archaischen, byzantinischen Gesangsduetts an („Oh, diese schwarze Nacht“). Letzteres – ein Klagelied, eine eindringliche Bitte, ein Flehen.

In Zeiten der weit verbreiteten Mode einer einfallslosen, statischen, sich beharrlich wiederholenden Musik findet Pawluśkiewicz den goldenen Mittelweg zwischen Simplität und Komplexität, Beständigkeit und Veränderung, der Wiederkehr von Motiven und der Entwicklung der musikalischen Erzählung. Er verbindet die Homogenität der Sprache und die klare Erkennbarkeit der musikalischen Leitideen mit der Vielfalt ihrer Variationen. Er verbindet subtile Lyrik mit epischem Schwung, emotionale Weitläufigkeit der Melodie mit impulsivem, explosivem musikalischem Strom.

Vor allem aber hebt er auf einzigartige Art und Weise die Aussage und die Atmosphäre dieser schönen Poesie hervor und zeichnet eine bunte Welt der Roma.

Quelle: Leszek Polony, Text aus dem Album „Die Harfen von Papusza“ Jan Kanty Pawluśkiewicz Anthologie, veröffentlicht vom Polnischen Rundfunk, 2013.

Adrian Gaspar und das Roma- und Sinti-Philharmonieorchester unter der Leitung von Riccardo M Sahiti bei der Gedenkveranstaltung am 2. August 2019.

Musikalische Beiträge zur Gedenkveranstaltung

Dr. Petra Gelbart (New York, USA): Gesang

Aușvicate hi kher baro ist vielleicht das bekannteste und am häufigsten aufgeführte Lied über den Holocaust an Sinti und Roma. Die Melodie soll die eines traditionellen Volksliedes sein und wurde an den schmerzhaften und eindringlichen Text über das Elend im Todeslager Auschwitz angepasst. Der Text wurde der Auschwitz-Überlebenden Růžena Danielova zugeschrieben.

Petra Gelbart lernte **Aușvicate** von ihrer Großtante, ihrer Großmutter und ihrem Großvater, die alle Holocaust-Überlebende waren. Dr. Petra Gelbart forscht und lehrt unter anderem zur Theorie, Praxis und zum kulturellen Kontext der Roma-Musik. Sie ist stellvertretende Vorsitzende der Tschechoslowakischen Romani Union. Gelbart ist Kuratorin der Musiksektion des RomArchive - des digitalen Archivs der Sinti und Roma.

Adrian Gaspar (Wien, Österreich): Piano

Adrian Gaspar komponierte **Na Bister!** anlässlich des 75. Gedenktags als Hommage an alle während des Nationalsozialismus ermordeten Sinti und Roma. Gemeinsam mit Jugendlichen aus der Minderheit hat Adrian Gaspar einen 3-strophigen Text auf Romanes zur Komposition geschrieben. Adrian Gaspar ist ein rumänisch-österreichischer Pianist, Komponist und Arrangeur aus der Roma Minderheit. Er komponierte zahlreiche Stücke mit Einflüssen der traditionellen Roma-Musik, unter anderem auch **“Bilače Sune”** (Unangenehme Träume), das auf drei

Gemälden des österreichischen Auschwitz-Überlebenden Karl Stojka basiert.

Dardo Balke Ensemble (Bremerhaven, Deutschland)

Die von Dardo Balke komponierte Musik stellt Traurigkeit, Angst und Verfolgung da, greift aber auch Erinnerungen an die guten Zeiten vor der Verfolgung auf. Das Ensemble, bestehend aus Musikern, die Angehörige der Sinti Minderheit aus Bremerhaven sind, wurde eigens gegründet für die Darstellung der Werke im Gedenken an den Völkermord der Sinti und Roma. Die Musik wurde für zwei musikalische Dokumentations-Theaterwerke komponiert (**Drei Tage im März** und **Blumen an der Karlsburg**).

Leitung: Dardo Balke

Musiker: Armando Balke, Richie Balke, Rigo Weiß, Rico Franz, Jeremy Maatz und Maurice Maatz

Florian Berner (Wien, Österreich): Cello

Trombeau, komponiert von Ralf Gawlick, ist ein Stück der Trauer und der tiefen Reflexion, ein elegisches Lamento, das an den tragischen Verlust des Lebens erinnert, ähnlich einem musikalischen Grabstein. Florian Berner ist ein Cellist, und Professor für Kammermusik sowie Mitbegründer des Alban Berg Ensemble Wien.

Ralf Gawlick ist deutsch-amerikanischer Komponist mit Roma-kurdischer Abstammung. Seine Werke durchqueren eine Vielzahl von Stilen und erforschen Aspekte seines komplexen internationalen Erbes.

„DIKH HE NA BISTER!“ - Internationale Jugenderinnerungsveranstaltung

DIKH HE NA BISTER („Schau hin und vergiss nicht“ in Romani) - Anlässlich des Europäischen Holocaust-Gedenktages für Sinti und Roma am 2. August mobilisiert die Initiative jedes Jahr tausende junge Sinti und Roma, wie auch Nichtangehörige der Minderheit aus ganz Europa - um die Erinnerung, Anerkennung und Aufklärung über den Völkermord an Sinti und Roma weiter zu fördern.

DIKH HE NA BISTER bietet einen Ort zum Lernen über die Vergangenheit und fördert die Auseinandersetzung über die Rolle junger Menschen in der Erinnerungskultur an den Holocaust. Die Initiative schafft einen Dialog und persönliche Begegnungen junger Menschen mit Holocaust-Überlebenden. Ihre Aussagen inspirieren die Teilnehmer, sich mit aktuellen Formen von Antiziganismus und anderen Rassismen in Europa auseinanderzusetzen und sich diesen zu widersetzen.

DIKH HE NA BISTER bedeutet für viele junge Sinti und Roma die Möglichkeit ihre eigene Geschichte zu schreiben. In den letzten Jahren sind das Erinnern und die Anerkennung des Völkermords zu einem Schlüsselement der Jugendbewegung von Sinti und Roma geworden. Anlässlich des 70. Gedenktages an den Völkermord an Sinti und Roma am 2. August 2014 versammelte DIKH HE NA BISTER über 1.000 junge Sinti und Roma und Nicht-Roma aus 25 Ländern in Krakau und Auschwitz-Birkenau. Diese Mobilisierung trug maßgeblich dazu bei, dass das Europäische Parlament im Jahr 2015 den 2. August als „Europäischen Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma“ anerkannte.

DIKH HE NA BISTER befähigt junge Menschen in ihrem Kampf für Gerechtigkeit und Gleichberechtigung. Besonders nutzen viele Initiativen junger Menschen den „Romani Resistance Day“ (Widerstandstag) um sich für Widerstand und Selbstermächtigung einzusetzen.

DIKH HE NA BISTER wurde 2010 von ternYpe International Roma Youth Network und seinen Mitglieds- und Partnerorganisationen gegründet und wird gemeinsam mit dem Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und dem Zentralrat Deutscher Sinti und Roma organisiert.

1 Dikh He Na Bister-Jugendveranstaltung 2014 in Auschwitz-Birkenau, Jugendliche mit József Forgács (1935–2018), ungarischer Roma-Holocaust-Überlebender; Foto: Márton Neményi.

2 Rita Prigmore, eine Sinti-Holocaust-Überlebende aus Deutschland, die ihre Geschichte während Dikh He Na Bister 2014 jungen Menschen erzählt; Foto: ternYpe.

3 Nach einem ganzen Tag im Museum Auschwitz-Birkenau errichten Jugendliche einen Baum der Erinnerung, Dikh He Na Bister 2018; Foto: Praskiewicz.

4 Über 1.000 junge Sinti und Roma und Nicht-Roma aus ganz Europa nahmen am 2. August 2014 in Auschwitz-Birkenau an der Gedenkveranstaltung zum 70-jährigen Jahrestag teil. Foto: Márton Neményi.

5 Die Überlebenden Rita Prigmore, József Forgács und Raymond Gurême gehen Seite an Seite zur Gedenkveranstaltung zum 70. Jahrestag des Völkermords an Sinti und Roma in Auschwitz-Birkenau; Foto: Artur Conka.

1

2

3

4

5

„Mein Zeugnis richtet sich an junge Menschen. Ihr müsst Widerstand leisten. Wir müssen uns gegen die Diskriminierung, den Rassismus und die gewaltsamen Vertreibungen wehren, denen die Roma und „Voyageurs“ in jedem Land Europas ausgesetzt sind. Wir, die Älteren, haben die Flamme entzündet. Jetzt ist es an den jungen Menschen, sie am Leben zu erhalten und sie wachsen zu lassen, damit wir stärker werden können. Junge Leute, steht auf. Bleibt auf euren Füßen, niemals auf den Knien!“

Raymond Gurême, Roma, Überlebender des Holocaust (1925–2020)

Eröffnungsveranstaltung: Würdigung des Widerstands von Holocaust-Überlebenden und der Weitergabe ihrer Zeugnisse an jüngere Generationen

Dieser kulturelle Gedenkabend ist der Würdigung des Widerstands von Holocaust-Überlebenden und der Weitergabe ihrer Zeugnisse an jüngere Generationen gewidmet. Die Veranstaltung beleuchtet die Erfahrungen, Stimmen und Reflexionen von Holocaust-Überlebenden. Verschiedene künstlerische Beiträge befassen sich mit ge-

nerationenübergreifenden Perspektiven und neuen Formen der Weitergabe von Erinnerung. Ziel der Veranstaltung ist es, künftige Generationen zu inspirieren und über das bleibende Vermächtnis der Holocaust-Überlebenden aufzuklären.

Ausstellung: Roma-Helden des Widerstands

Die Porträts des rumänischen Künstlers und Roma Aktivistin Emanuel Barica zeigen die Geschichten von 23 Roma und Sinti, die den Holocaust überlebten und sich trotz der erlittenen Misshandlungen nicht als Opfer definieren ließen, sondern als Kämpfer, die sich gegen die alltägliche Ungerechtigkeit und die schreckliche Grausamkeit des Nazi-Regimes wehrten.

Die Ausstellung wird in Zusammenarbeit mit dem Europäischen Roma-Institut für Kunst und Kultur präsentiert.

Ausstellung: Raymond Gurême – Ein Weg der Erinnerung und des Widerstands

Die Ausstellung zeigt das Leben des Holocaust-Überlebenden und Mitglieds des französischen Widerstands, Raymond Gurême (1925–2020): Sein Weg des Widerstands ist der seines Kampfes während des Krieges gegen die Nazis und seines Engagements gegen alle Ungerechtigkeiten während seines gesamten Lebens. Die Ausstellung zeichnet seine persönliche und familiäre Geschichte nach, im Kontext der globalen Geschichte des Antiziganismus gegen Roma und „Nomaden“ und „gens du voyage“ im 20. Jahrhundert in Frankreich.

Die Ausstellung wird in Zusammenarbeit mit Fnasat – Gens du Voyage, Médiathèque Matéo Maximoff, La Voix des Rroms und Dikh He Na Bister präsentiert.

1925-2020

Raymond Gurême, A path of memory and resistance

The purpose of this exhibition is twofold: to pay homage to Raymond Gurême and to “continue the path” that he traced.

The path of memory is the one he took the last 15 years of his life to rescue from oblivion his story, that of his family and all those who could not speak or who have not been listened to. The story of more than 6,500 so-called “nomads”, who were arbitrarily detained in internment camps in France during the Second World War.

The path of resistance is that of his fight during the war and his commitment against all injustices throughout his life. The exhibition retraces the personal and family history of Raymond Gurême in the context of the global history of antigypsyism against Roma and “nomads / gens du voyage” in the 20th century in France. By drawing on Raymond’s emblematic life story, this history is brought to life and made accessible to the widest possible audience, especially the youth.

Conception and original text: Eveline Pommeret
Graphic design & illustrations: Vincent Davalard
Text editing: Cathy Mouscadet
Translation: Sabine Miel

Organizers and Partners:

Partnership:

Cooperating Institutions:

Anlässlich des 80. Jahrestages des 2. August 1944, dem Europäischen Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma, befasst sich diese internationale Konferenz mit der Anerkennung, dem Gedenken und der Bewusstseinsbildung über den Holocaust an Sinti und Roma. Im Mittelpunkt der Konferenz steht die Frage, wie die Zeugnisse der Überlebenden in die Zukunft getragen werden können und wie man ihren Stimmen Gehör verschaffen kann.

Konferenz-Panels

Die Erinnerung an die Opfer und Überlebenden des Holocausts an Sinti und Roma in die Zukunft tragen erörtert, wie wichtig es ist, die Erinnerung der Überlebenden an die nächsten Generationen weiterzugeben. Es wird untersucht, wie die Erinnerung an Sinti- und Roma-Opfer und Überlebende bewahrt wird, wie Erzählungen und Erfahrungen lebendig gehalten und über Generationen hinweg weitergegeben werden. Das Panel erörtert die Rolle von Archiven, Gedenkstätten und Bildungseinrichtungen und geht auf Lücken in der Erforschung und Darstellung der Erinnerung von Sinti und Roma ein sowie darauf, wie diese Lücken überwunden werden können.

Stimmen der Opfer: Lernen aus den Zeitzeugnissen von Sinti- und Roma-Opfern und Überlebenden des Holocaust konzentriert sich auf Möglichkeiten, die Vermittlung und Repräsentation von Zeitzeugenberichten zu verbessern und das kollektive Gedächtnis zu gestalten, indem die Stimmen der Opfer und Überlebenden gestärkt werden. Es werden Archive und Datenbanken untersucht, in denen diese Zeitzeugnisse aufbewahrt werden, und Initiativen diskutiert, die deren Bewahrung und Repräsentation verbessern.

Räume der Erinnerung und die Repräsentation der Stimmen und Erfahrungen von Sinti und Roma befasst sich mit der Bedeutung von Gedenkstätten und Erinnerungsräumen für die Bewahrung und Repräsentation der Erfahrungen von Sinti und Roma. Das Panel hebt Initiativen zur Anerkennung weniger bekannter Gedenkstätten hervor und erörtert die Herausforderungen der Repräsentation in den zentralen Orten und Diskursen der Holocaust-Erinnerung.

Erinnerung in einer generationenübergreifenden Perspektive untersucht, wie die Erinnerung an den Holocaust an Sinti und Roma über Generationen hinweg in Familienerzählungen und durch Musik, Kunst und Literatur weitergegeben und verändert wird. Das Panel konzentriert sich auf die Bedeutung der generationenübergreifenden Erinnerung und Praktiken bei der Erinnerung und Bewahrung der Erfahrungen der Überlebenden.

Auf dem Weg zu einer parlamentarischen Allianz gegen Antiziganismus und für die Anerkennung des Holocaust und des Gedenkens konzentriert sich auf den Aufbau einer parlamentarischen Allianz gegen Antiziganismus und die Stärkung der Anerkennung, des Gedenkens und der Bewusstseinsbildung über den Holocaust an Sinti und Roma. Vertreter*innen und Initiativen auf nationaler und europäischer Ebene erörtern Möglichkeiten der Zusammenarbeit und Koalitionsbildung zwischen Parlamentarier*innen und politischen Entscheidungsträger*innen, um die Gleichstellung, Teilhabe und Inklusion von Sinti und Roma zu stärken.

Instrumente von "transitional justice" zur Bekämpfung von Antiziganismus in Europa untersucht die Instrumente der „Vergangenheitsarbeit“ zur Bekämpfung des Antiziganismus und konzentriert sich dabei auf Erinnerung, Anerkennung und Vertrauensbildung. Es werden aktuelle politische Kämpfe vorgestellt, darunter der Einsatz für die Anerkennung rassistischer Pogrome und die Aufarbeitung der Nachkriegsjustiz für Roma auf dem Westbalkan, wobei Strategien zur Förderung der Gleichberechtigung hervorgehoben werden.

Bildung zur Erinnerung an den Holocaust und gegen Antiziganismus konzentriert sich auf Bildungsinitiativen, die auf die Erinnerung an den Holocaust und die Bekämpfung von Antiziganismus abzielen. Es werden Leitlinien, Jugendprogramme und die Behandlung des Holocaust an Sinti und Roma in den Lehrplänen erörtert. Ein besonderer Schwerpunkt liegt auf der Bedeutung von Bildung für die Bewahrung der Erinnerungen der Überlebenden.

Holocaust-Gedenken, Menschenrechte und der Kampf gegen Antiziganismus Das Abschlusspanel unterstreicht die Bedeutung des kollektiven Gedenkens im Streben nach Menschenrechten und Gleichberechtigung für Sinti und Roma. Es fördert den Dialog und die Zusammenarbeit zwischen politischen Entscheidungsträger*innen, führenden Politiker*innen und der Zivilgesellschaft, um gegen systemische Diskriminierung vorzugehen und Gerechtigkeit und Würde für alle zu gewährleisten.

Sinti und Roma in Auschwitz

Heinrich Himmler erteilte am 16. Dezember 1942 die Weisung, alle noch im „Dritten Reich“ befindlichen Sinti und Roma in das Konzentrationslager Auschwitz zu deportieren. Wenig später ergingen entsprechende Befehle für die besetzten Gebiete. Der „Auschwitz-Erlass“ war das Signal zur vollständigen Vernichtung der Sinti und Roma. Das Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau steht symbolisch für den Holocaust an den über 500.000 ermordeten Sinti und Roma im NS-besetzten Europa.

Die Nationalsozialisten verfolgten aufgrund ihrer rassistischen Ideologien Sinti und Roma ebenso wie Juden mit dem Ziel der vollständigen Vernichtung. Parallel zur verstärkten Verfolgung der jüdischen Bevölkerung radikalisierten sie daher auch das Vorgehen gegen Sinti und Roma. Im April 1940 begann eine erste Welle groß angelegter Deportationen, durch die 2.500 Sinti und Roma aus Deutschland in das Generalgouvernement verschleppt wurden.

Zur Zeit des „Auschwitz-Erlasses“ befanden sich bereits viele Sinti und Roma in Konzentrationslagern oder waren in den besetzten Gebieten Opfer von Massenerschießungen geworden. Alle übrigen waren im Reichsgebiet unter haftähnlichen Bedingungen an ihren Wohnorten festgeschrieben worden. Mit der Durchsetzung des „Auschwitz-Erlasses“ wurden Sinti und Roma in ihren Wohnungen verhaftet oder direkt von ihren Arbeitsplätzen abgeholt. Sie durften fast keine persönlichen Gegenstände mitnehmen. Persönliche Papiere wurden ihnen abgenommen, Grundbesitz und Vermögen zu Gunsten des Reichs eingezogen. Eingepfercht in Güterwaggons kamen viele von ihnen bereits während der mehrtägigen Fahrt nach Auschwitz ums Leben.

Vom Februar 1943 an wurden nahezu 23.000 Sinti und Roma aus elf europäischen Ländern in das Vernichtungslager Auschwitz-Birkenau verschleppt. Der größte Teil stammte aus dem Reichsgebiet: über 13.000 Frauen, Männer und Kinder.

Die in Auschwitz-Birkenau eintreffenden Sinti- und Roma-Familien wurden im Lagerabschnitt B II e inhaftiert, der von der SS als „Zigeunerlager“ bezeichnet wurde. Rechts und links der Lagerstraße standen jeweils 20 Baracken, davon waren 32 Baracken zur Unterbringung der Familien vorgesehen. Bis zu 800 Menschen wurden in einer Baracke zusammengepfercht. Der gesamte Lagerabschnitt war mit einem elektrisch geladenen Stacheldraht umgeben.

Die an der „Rampe“ ankommenden Häftlinge wurden zunächst in „arbeitsfähig“ und „nichtarbeitsfähig“ selektiert. Im Mai 1943 kam es zu den ersten Massenvergasungen; ein ganzer ankommender Transport von Sinti und Roma, über 2.700 Männer, Frauen und Kinder wurden in den Gaskammern ermordet. Wer als „nichtarbeitsfähig“ galt, wurde sofort in den Gaskammern ermordet. Die „arbeitsfähigen“ Häftlinge wurden nach Geschlechtern getrennt im Lagerbuch des „Zigeunerlagers“ erfasst. Allen wurde ein „Z“ mit einer Nummer auf den Arm tätowiert, kleinen Kindern auf den Oberschenkel.

Von allen Lagern des KZ Auschwitz hatte das „Zigeunerlager“ die höchste Todesrate. 19.300 Menschen fielen dieser Vernichtungsmaschinerie zum Opfer; 5.600 wurden vergast; 13.700 erlagen dem Hunger, den Krankheiten, Seuchen und medizinischen

1

- 1 Elisabeth und Zilla Franz Angehörige der niederländischen Sinti-Familie Franz, die von Westerbork nach Auschwitz deportiert wurden.
- 2 Paul Steinbach in Soldatenuniform mit seinen beiden Nichten.
- 3 Eduard Höllenreiner als Soldat während des ersten Weltkrieges.
- 4 Angehörige der Sinti-Familie Bamberger, Dreißigerjahre. Margarete Bamberger (links vorne) wurde später nach Auschwitz deportiert. Max Bamberger (ganz rechts) wurde auf der Flucht in Jugoslawien kurz vor Kriegsende Opfer eines Massakers.

2

3

Experimenten. Letztere dienten dazu, einen Nachweis für den schicksalhaften Einfluss von Rasse und Vererbung zu erbringen. Die Phantasie der dafür zuständigen Ärzte, allen voran Josef Mengele, kannte dabei keine Grenzen. Roma und Sinti wurden Salzlösungen und Typhusbazillen injiziert, die Ärzte experimentierten mit Farbpigmenten, nahmen Herzinjektionen selbst vor, um die Augen von Zwillingen zu untersuchen.

Nach Selektionen durch die SS wurden im Frühjahr und Sommer 1944 etwa 3.000 Sinti und Roma zur „Vernichtung durch Arbeit“ in andere Konzentrationslager im Reichsgebiet deportiert. In Auschwitz blieben etwa 4.300 Menschen zurück, vor allem Alte, Frauen und Kinder. Sie alle ermordete die SS, trotz verzweifelter Widerstand, in der Nacht vom 2. auf den 3. August 1944 in den Gaskammern.

Auch nach dem 2. August 1944 trafen noch Transporte mit Sinti und Roma in Auschwitz ein. So wurden am 26. September 1944 etwa 200 Sinti und Roma - die meisten waren Kinder und Jugendliche – aus dem Konzentrationslager Buchenwald nach Auschwitz deportiert und zwei Wochen später in den Gaskammern ermordet.

Tadeusz Joachimowski, Häftling und Lagerschreiber in Auschwitz-Birkenau, berichtet, wie Sinti und Roma erfolgreich am 16. Mai 1944 Widerstand gegen die Vernichtungsaktion der SS leisteten. Diesem Widerstand wird in Europa mit dem „Romani Resistance Day“ gedacht. Neue Forschungen des Staatlichen Museums Auschwitz-Birkenau (Memoria 10 / Juli 2018) kommen zu dem Ergebnis, dass eine passive Widerstandsaktion voraussichtlich bereits im April 1944 stand fand und belegt den aktiven Widerstand der Sinti und Roma am 2. August, wie ihn Zeitzeugen eindringlich beschreiben.

Von Anfang an setzten sich Sinti und Roma gegen ihre Entrechtung und ihre „rassische“ Erfassung zur Wehr. Sie protestierten gegen diskriminierende Bestimmungen und versuchten, durch Eingaben oder persönliche Intervention die Freilassung deportierter Familienangehöriger zu erreichen. In den besetzten Gebieten arbeiteten viele Sinti und Roma eng mit Widerstandsgruppen zusammen. Sinti und Roma waren in allen Armeen der Alliierten, vor allem aber in der Roten Armee, stark vertreten.

Vor allem in Ost- und Südosteuropa spielten sie eine wichtige Rolle in den nationalen Befreiungsbewegungen und auch in Frankreich kooperierten sie eng mit der Résistance.

4

Der lange Weg zur Anerkennung des Holocausts an Sinti und Roma

---

1

2

„Der lange Weg zur Anerkennung des Holocaust an Sinti und Roma“ des Dokumentations- und Kulturzentrums Deutscher Sinti und Roma dokumentiert den Bürgerrechtskampf der Sinti und Roma für die Anerkennung des Holocaust und gegen den strukturellen Antiziganismus im heutigen Europa. Die Ausstellung wird im August 2024 im Eingangsbereich des Staatlichen Museums Auschwitz-Birkenau gezeigt.

In ganz Europa haben anhaltender Antiziganismus und Leugnung lange Zeit verhindert, dass der Völkermord und die unter der NS-Diktatur an Sinti und Roma begangenen Verbrechen in angemessener Weise anerkannt wurden. Bis in die frühen 1980er Jahre war nur wenigen bekannt, dass über 500.000 Sinti und Roma von den Nationalsozialisten systematisch verfolgt und ermordet worden waren.

Im Nachkriegsdeutschland blieb die rassistische Denkweise des Nationalsozialismus in staatlichen Institutionen wie Polizei und Justiz weitgehend unverändert. Den Überlebenden wurde die Entschädigung verweigert, und die Strafverfahren gegen Nazi-Täter wurden rasch eingestellt. So wurde der Holocaust an Sinti und Roma über Jahrzehnte hinweg aus dem historischen Gedächtnis und aus der öffentlichen Erinnerung verdrängt – auch an den historischen Orten der Verfolgung. Der Hungerstreik von Sinti- und Roma-Aktivisten sowie Holocaust-Überlebenden im ehemaligen Konzentrationslager Dachau im Jahr 1980 war einer der Ausgangspunkte im Bürgerrechtskampf von Sinti und Roma in Deutschland und führte zur Gründung einer nationalen Interessenvertretung – den Zentralrat Deutscher Sinti und Roma – der die staatliche Anerkennung des Völkermords im Jahr 1982 erwirkte.

In den letzten Jahrzehnten führte der Bürgerrechtskampf der Sinti und Roma in ganz Europa zu Fortschritten: Anerkennung des Holocausts an Sinti und Roma, die Einrichtung würdiger Gedenkstätten und das wachsende Bewusstsein für den tief verwurzelten Rassismus gegen Sinti und Roma in der europäischen Geschichte.

Der 15. April 2015 war ein weiterer historischer Moment. Das Europäische Parlament stimmte mit überwältigender Mehrheit für eine Erklärung, mit der die historische Tatsache des Völkermords an Sinti und Roma während des Zweiten Weltkriegs anerkannt wird. Die Resolution hat den 2. August als Europäischen Holocaust-Gedenktag für Sinti und Roma eingeführt und alle Mitgliedsstaaten der Europäischen Union ebenfalls dazu aufgerufen. Dennoch bleibt in ganz Europa noch viel zu tun, v.a. in Bezug auf Anerkennung, Erinnerung, Forschung und Aufklärung über den Roma Holocaust.

Erinnerung in Europa: Beispiele in der Ausstellung

Während des Zweiten Weltkriegs wurde fast die gesamte Roma-Minderheit im unabhängigen kroatischen Staat getötet, die meisten Roma im Konzentrationslager Jasenovac. Nadir Dedić, ein Überlebender des Lagers, hat 1970

3

4

die Errichtung des Denkmals für die Roma-Opfer des faschistischen Terrors im Dorf Žeravica in Bosnien und Herzegowina initiiert. Die erste offizielle Gedenkveranstaltung am 2. August 2012 wurde von verschiedenen Roma-NGOs organisiert.

Während des Zweiten Weltkriegs waren Roma in Rumänien rassistisch-eugenischen Maßnahmen ausgesetzt. So wurden etwa 25.000 Männer, Frauen und Kinder nach Transnistrien deportiert. Es dauerte mehrere Jahrzehnte, um das Leiden dieser Menschen und der an ihnen begangenen Verbrechen anzuerkennen. Und erst nach über 70 Jahren wurde die Geschichte der Roma-Verfolgung endlich in rumänische Geschichtsschulbücher aufgenommen. Das erste Denkmal, das dem Schicksal der rumänischen Roma-Opfer des Holocaust gewidmet ist, wurde 2015 im Museum für Roma-Kultur in Bukarest eingeweiht.

Das Konzentrationslager in Lety u Písku im ehemaligen tschechischen Protektorat Böhmen und Mähren wurde 1940 erbaut. Im August 1942 befanden sich dort schätzungsweise 1.309 Männer, Frauen und Kinder; 326 von ihnen starben. Seit 1993 haben Roma-Aktivist*innen wiederholt die Beseitigung der Schweinefarm auf dem Gelände des Lagers gefordert. Und erst nach zwei Jahrzehnten unterzeichnete die tschechische Regierung schließlich einen Vertrag mit dem Grundstückseigentümer über den Kauf der Schweinefarm. Infolge des Vertrages wurde die Schweinefarm 2018 geschlossen und es wurde an dieser Stelle 2024 ein Denkmal errichtet.

5

6

1 Ende des Hungerstreiks in der Gedenkstätte Dachau, 1980; (v.l.n.r.): Uta Horstmann, Anton Franz, Dronja Peter, Hans Braun, Romani Rose, Jakob Bamberger, Fritz Greusing und Franz Wirbel.

2 Gedenkveranstaltung an der Gedenkstätte mit dem Künstler Dani Karavan, der Bundeskanzlerin Angela Merkel, dem ehemaligen Bundespräsidenten Richard von Weizsäcker und dem Auschwitz-Überlebenden Reinhard Florian, Foto: Jens Jeske.

3 Soraya Post, ehemaliges Mitglied des Europäischen Parlaments und Initiatorin der Resolution zur Anerkennung des Völkermords an den Roma, zusammen mit Raymond Gureme, einem französischen Holocaust-Überlebenden und Kämpfer des französischen Widerstands, der im März 2015 vor Abgeordneten sprach, Foto: ternYpe Internationales Roma-Jugendnetzwerk.

4 Erste Gedenkfeier am Internationalen Tag der Erinnerung an die Roma-Opfer des Porajmos / Holocaust in Kroatien am 2. August 2012, Roma-Friedhof, Uštica, Gedenkstätte Jasenovac, Foto: Nationalrat der Roma.

5 Einweihung des Denkmals für den Roma-Holocaust; August 2015; Foto: Museum der Roma-Kultur.

6 Symbolisches Gedenken vor der Schweinefarm in Lety u Písku, Juni 2017, Foto: Jana Plavec.

1 Die Ausstellung „Die Geschichte und Kultur der Roma“ wurde 2015 in Oświęcim eröffnet. Im Jahr 2024 wurde das „Zentrum für die Geschichte und Kultur der Roma“ zu einer staatlichen Einrichtung. Foto: Roma-Vereinigung in Polen.

Der Bürgerrechtskampf der Roma in Polen

Die Nachkriegsjahre in Polen markieren ein schwieriges Kapitel in der Geschichte der Roma. Infolge einer Reihe politischer Entscheidungen wurde Polen dazu gedrängt, ein ethnisch homogenes Land zu werden. Bereits in den 1950er Jahren ergriffen die kommunistischen Behörden drastische Maßnahmen, um die bis dahin isolierte Roma-Gemeinschaft zu assimilieren. Der Antiziganismus in der kommunistischen Ära in Polen löste offene Konflikte und Gewalt gegen Roma aus. Die Veränderungen im Zuge der politischen Wende von 1989 brachten für die polnischen Roma keine Verbesserungen. Im Gegenteil: Dem antiziganistischen Konsens entsprechend kam es zu Mob-artigen Übergriffen auf Roma. Eine solche Tat kollektiver Gewalt ereignete sich beispielsweise 1991 in Mława. Zwei Tage lang zerstörte eine Gruppe von etwa zweihundert Menschen siebzehn Häuser und sieben Wohnungen, in denen Roma lebten. In den folgenden Jahren kam es zu weiteren Gewalthandlungen gegenüber Roma.

Mit der Demokratisierung des politischen Systems eröffnete sich jedoch endlich die Möglichkeit, zivilgesellschaftliche Organisationen der Roma in Polen zu gründen. Diese setzen sich seither für die Förderung der Roma-Kultur und für Bildungsarbeit ein und vertreten die Interessen der Roma in der polnischen Politik. Eine Organisation mit einer solchen Ausrichtung ist der polnische Roma-Verband, der 1992 mit einem Büro in Oświęcim gegründet wurde. Schließlich fand die Gedenkveranstaltung zum Jahrestag des 2.

August 1944 erstmals 1994 unter der Schirmherrschaft des polnischen Präsidenten Lech Wałęsa statt.

Auschwitz steht symbolisch für die Verbrechen gegen die Menschlichkeit, die im 20. Jahrhundert verübt wurden. Die Eröffnung einer Dauerausstellung zum nationalsozialistischen Völkermord an Sinti und Roma am 2. August 2001 im Staatlichen Museum Auschwitz-Birkenau ist daher in ihrer Bedeutung nicht zu überschätzen. Das Projekt wurde auf Initiative und unter der Verantwortung des Dokumentations- und Kulturzentrums Deutscher Sinti und Roma in enger Zusammenarbeit mit der Auschwitz-Gedenkstätte, mit dem polnischen Roma-Verband, mit dem Museum für Roma-Kultur in Brno sowie Roma-Organisationen aus den Niederlanden, aus Ungarn, Österreich, Serbien und der Ukraine realisiert. Aufgrund dieser internationalen Arbeit ernannte die polnische Regierung 2006 Romani Rose als ersten Vertreter der Sinti und Roma zum Mitglied des Internationalen Auschwitz-Rates. Ein wichtiges politisches Signal für Europa setzte das polnische Parlament, indem es den 2. August im Jahr 2011 zum Gedenktag erklärte, um an die Vernichtung der Sinti und Roma zu erinnern.

Zentrum für Geschichte und Kultur der Roma in Oświęcim

Geschichte

Das Zentrum für Geschichte und Kultur der Roma in Oświęcim ist eine Einrichtung, deren Aufgabe es ist, das kulturelle Erbe der Roma zu erhalten und zu fördern. Urheber der Idee des Zentrums für Geschichte und Kultur der Roma und Antragsteller für seine Gründung ist der Verband der Roma in Polen, eine seit 1992 tätige Nichtregierungsorganisation mit Sitz in Oświęcim. Die ersten Bemühungen, eine staatliche Einrichtung für das kulturelle und historische Erbe der Roma zu schaffen, wurden im Jahr 2009 eingeleitet. Das Zentrum befindet sich in einem historischen Gebäude in der Berka-Joselewicza-Straße 5 im alten Teil der Stadt Oświęcim.

Gründung

Im Juli 2023 unterzeichneten der Vorsitzende des Verbands der Roma in Polen, Roman Kwiatkowski, und der Marschall der Woiwodschaft Kleinpolen, Witold Kozłowski, eine Absichtserklärung zur Gründung eines solchen Zentrums in Oświęcim. Am 28. Dezember 2023 verabschiedete das Parlament der Woiwodschaft Kleinpolen den Beschluss Nr. LXXVII/1124/23, wonach das Zentrum für Geschichte und Kultur der Roma in Oświęcim mit Wirkung vom 1. Februar 2024 als kulturelle Einrichtung der Woiwodschaft Kleinpolen gegründet wurde.

Mission

Das Zentrum für Geschichte und Kultur der Roma in Oświęcim beschäftigt sich mit dem materiellen und immateriellen Erbe der Roma in Polen. Die Aufgabe des Zentrums besteht in der Erforschung, Dokumentation und Verbreitung des Wissens über die jahrhundertlange Präsenz der Roma in Polen, ihre Geschichte und ihre Kultur, sowohl die traditionelle als auch die zeitgenössische. Das Zentrum kümmert sich um die Bewahrung, Entwicklung und Verbreitung des kulturellen Erbes der Roma und belebt gleichzeitig das kulturelle Leben der Roma-Gemeinschaften und der lokalen Gemeinschaften in Oświęcim und der Region. Das Zentrum fördert Werte wie Gerechtigkeit, Freiheit, Frieden, Demokratie, Nächstenliebe, Respekt, Würde und die Ablehnung von Gewalttaten, Diskriminierung und Rassismus.

Aktivitäten

Das Zentrum für Roma-Geschichte und -Kultur bringt der Öffentlichkeit die Geschichte, Kultur und Multikulturali-

tät der Roma auf vielfältige und stereotypen-brechende Weise näher. Zur Einrichtung gehört die Dauerausstellung "Roma. Geschichte und Kultur". Das Zentrum führt auch Bildungsaktivitäten zu Multikulturalismus und Menschenrechten durch und ist ein Treffpunkt für verschiedene Gemeinschaften, die an diesen Themen interessiert sind. Es kümmert sich um das Erbe der Roma, indem es die Archive bewahrt und die Denkmäler der Roma-Kultur dokumentiert.

Zielgruppen

Das Angebot des Zentrums richtet sich an ein vielfältiges Publikum, vor allem an junge Menschen, die offen sind für Wissen und neue Erfahrungen sowie für das Kennenlernen der Kulturen anderer Nationen und ethnischer Minderheiten. Zu den Zielgruppen des Angebots des Zentrums gehören: die wissenschaftliche Gemeinschaft, Lehrer*innen und Schüler*innen von Schulen in der Region, im Landkreis und in der Stadt, Roma, die sich für die Geschichte und Kultur ihrer Gemeinschaft interessieren, einschließlich derjenigen, die nach ihren Wurzeln und Familienangehörigen suchen, insbesondere derjenigen, die von der Tragödie des Holocaust betroffen sind, Tourist*innen, die Kleinpolen besuchen, in- und ausländische Delegationen sowie in Polen lebende nationale und ethnische Minderheiten.

2 Die Ausstellung "Die Geschichte und Kultur der Roma" in Oświęcim: Blick in die Dauerausstellung, Foto: Roma-Vereinigung in Polen.

Auf dem Bild: Markus Lautenschläger (Manfred Lautenschläger Stiftung), Bundestagspräsidentin Bärbel Bas, Preisträger Daniel Libeskind, Romani Rose (Vorsitzender des Zentralrats Deutscher Sinti und Roma); Copyright: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma /Simone M. Neumann.

Europäischer Bürgerrechtspreis der Sinti und Roma in Erinnerung an Oskar und Vinzenz Rose 2023

Preisträger 2023: Daniel Libeskind

Mit der Preisverleihung 2023 werden die weltweiten Beiträge zur Erinnerungskultur von Daniel Libeskind gewürdigt. Das Gedenken an den Holocaust an Juden und Sinti und Roma ist ein wichtiger Bestandteil seines künstlerisch-architektonischen Schaffens.

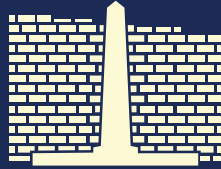
Daniel Libeskind gestaltete in Amsterdam das nationale Denkmal für die Opfer des Holocaust, das von König Willem-Alexander und Premierminister Mark Rutte 2021 der niederländischen Öffentlichkeit übergeben wurde. Der polnisch-amerikanische Architekt zeigt durch seine Gestaltung des Denkmals in Amsterdam bewusst die Gemeinsamkeit des Schicksals von Sinti und Roma und Juden während der Verfolgung in der NS-Zeit auf, und vereint sie in der Erinnerung an dem von ihm geschaffenen Ort. Auch das von Daniel Libeskind entworfene, 2017 eröffnete nationale Holocaust-Denkmal in Kanada ist sowohl Jüdinnen und Juden wie auch Sinti und Roma gewidmet.

Der Architekt Daniel Libeskind ist eine internationale Größe auf dem Gebiet der Architektur und des Städtebaus. Er ist bekannt für seine gestaltende Kunst, die das kulturelle Gedächtnis hervorruft und fühlt sich dabei der Musik, der Literatur und Philosophie stark verpflichtet. Libeskind's Anliegen ist es, Architektur zu schaffen, die lebendig, einmalig und nachhaltig ist.

Der Preis

Der von der Manfred Lautenschläger-Stiftung gestiftete Europäische Bürgerrechtspreis der Sinti und Roma in Erinnerung an Oskar und Vinzenz Rose wurde anlässlich des zehnjährigen Gründungsjubiläums des Dokumentations- und Kulturzentrums Deutscher Sinti und Roma im November 2007 gestiftet und im Dezember 2008 erstmalig verliehen. Vor dem Hintergrund der äußerst besorgniserregenden Menschenrechtssituation der Sinti und Roma in vielen europäischen Staaten – vor allem in Ost- und Südosteuropa – soll dieser Preis ein Beitrag zur Wahrung und Durchsetzung der Bürgerrechte sowie der Chancengleichheit für die Angehörigen der Sinti- und Roma-Minderheiten in ihren jeweiligen Heimatländern sein.

Zugleich versteht sich der Preis als ein Signal an die politischen Verantwortlichen, an Medien und gesellschaftliche Gruppen in Europa, gegen tief verwurzelte Klischees und Vorurteilsstrukturen vorzugehen, um die alltägliche Ausgrenzung der Minderheit schrittweise zu überwinden. Nicht zuletzt soll der Preis die politischen und gesellschaftlichen Anstrengungen unterstützen, von Diskriminierung Betroffene nachhaltig zu schützen, um ihnen langfristig ein selbstbestimmtes Leben zu ermöglichen. Er wird an Angehörige der Mehrheitsgesellschaft verliehen, die sich besonders um die Belange der Sinti und Roma verdient gemacht haben.

2 Augusto 1944
80-to Jubileumo

2024

**Evropako
Gindosko
Dive pe
Romano
Holokosto**

31 Żulaj 2024	Auditorium Maximum e Universitetaqo Jagiellonian, Krakow
20:00–22:00	<p>“Pařiv e rezistëncaqe aj e reziliëncaqe e Holokaustesqe prazivdenqi aj nakhavipe lenqe gevajimatenqo e neve generacienqe</p> <p>Putaripnasqo ondipe, recèpcia</p> <p>Ekspozìcia “Romane Heròja e Rezistencaqe”</p> <p>Ekspozìcia “Raymond Gurême - jekh drom memoriaqo aj rezistencaqo”</p>
1 Avgust 2024	Auditorium Maximum e Universitetaqo Jagiellonian, Krakow
09:30–17:00	<p>Maškarthemutni konferènca “Mo gevajipe si vaš o terne”</p> <p>Nakhavipe e Memoriaqo vaš o avipe e seripnasqo aj edukaciaqo pal-o holokaust</p>
1 Avgust 2024	Hòllo Filarmoniko and-o Krakow
20:00–22:00	<p>“O Lungo Drom” – oratòrio p-o Sinte aj Roma,</p> <p>Kompozuime tar o Ralf Yusuf Gawlick, performisardo tar i Clara Meloni (Sopràno), o Christoph Filler (Baritòne), o László Rácz (Cimbalom) aj o Ansàmblò Alban Berg Wien.</p>
2 Avgust 2024	O Maškarthemutno Cèntrò vaš Edukàcia pal o Auschwitz aj o Holokaust
10:00–11:00	<p>Komemorativo Àkto e Parlamentarone reprezentantenqo & e politikane liderenqo <i>(Nùmaj vaš o akharde reprezentàntura aj o mèdie)</i></p>
2 Avgust 2024	Memoriàlo Rromenqo aj Sintenqo and-o Birkenau, sèkcia B II e e kamposqi
10:30–11:30	Girdipe aj kontròla sarbarripnasqi, phiripe k-o memoriàlo
11:30–12:00	Drabaripe e viktimenqe anavenqo k-o memoriàlo kotar o terne rroma thaj sinte
12:00–13:15	Ceremònia komemoraciaqi
13:15–14:00	Ceremònia e luludjenqe bernenqi
14:30–16:00	Xabe aj recèpcia (verver thana)
zi k-o 18:00	Šajipe vizitaqo k-o Cèntrò e Rromane Historiaqo aj Kulturaqo and-o Ošwiëcim
zi k-o 20:00	Šajipe vizitaqo k-o Muzèò Auschwitz, partikular i ekspozìcia pal-o genocìdo e rromenqo aj sintenqo and-o Block 13
2 Avgust 2024	Maškarthemutno Maladipnasqo Cèntrò and-o Ošwiëcim
16:30–18:00	<p>Maškarthemutno ternipnasqo ondipe “Dikh He Na Bister”</p> <p>Maladipe e terne rromenqe aj sintenqe e prazivdença aj e politikane reprezentantonença</p>
2 Avgust 2024	Roman Katoliko Khangeri Parish e St. Josephesqo and-o Ošwiëcim
19:00–20:30	<p>Koncèrti and-i memòria e rromenqi aj sintenqi mudarde 80 bers angleder</p> <p>“O Hàrpe e Papušaqa”</p> <p>simfoniko poèma kotar o Jan Kanty Pawluškievic</p> <p>bazome p-o poème e Papušaqa (Bronisława Wajs)</p>

Komemorativo Àkti e parlamentarone reprezentantenqo & politikane liderenqo k-o 10.00

Dr. Piotr Cywinski
Direktòri e Memorialesqo and Muzeosqo
Auschwitz-Birkenau

Rni. Claudia Roth
Themesqi Ministra vaś kultùra ta mèdia,
Germània

R. Marian Turski
Auschwitz survivor, member of the
International Auschwitz Council

R. Władysław Teofil Bartoszewski
Sekretàri Themesqo, Polskaqi Ministria e
Avrutne Butėnqi

Rni. Manuela Schwesig
Presidėnta e Bundesrat-esqi Germània

The Rt Hon Lord Pickles, PC
Śerutno e Maśkarthemutne Aleancaqo
vaś o seripe e holokaustesqo, Unisarde
Thagaripnasqo Śerutnipe

Dr. Žygimantas Pavilionis
Vice śerutno e Lituaniaqe Seimasesqo
(Parlamėnto), reprezentànto e Lituaniaqe
śerutnipnasqo k-o Sombeś e Ministrenqo
and-o Sombeś e Evropaqo

Rni. Tea Jaliashvili
Angluni Vice Direktòra e OSCE-qe
Viramlinaqi vaś demokratiko institùcie ta
manuśikane hakaja

Maśkarthemutni komemoràcia ta ceremonia e luludėne bernenqe thovipnasqi k-o 12.00

R. Roman Kwiatkowski
Asociàcia e Rromenqi and-i Pòlska

R. Theodoros Rousopoulos
Śerutno e parlamentarone asambleaqo e
Evropaqe Sombeśesqo

R. Romani Rose
Centràlo Sombeś e germanikane Sintenqo aj
Rromenqo

R. Dani Dayan
Śerutno e Yad Vashem-esqo, o Sundalutno
Cėntro e Holokaustesqe Seripnasqo

Rni. Alma Klasing
prazivdi e holokaustesqi

R. Antonio Guterres
Generàlo Sekretàri e Unisarde Themenqo
(video-mesàžo)

R. Bolesław Rumanowski
prazivdo e holokaustesqo

Dr. Ursula von der Leyen
President of the European Commission
(tbc, video-mesàžo)

Rni. Kidawa-Błońska
Marśàla e Senatesqi and-i Republika
e Polskaqi

Rni. Bärbel Bas
Śerutni e germanikane Bundestag-esqi

Andes a akala ondimàta, ka ovel rinčhibàripe simultàno:
Anglikanes, Pòlski, Germanikanes aj Rromanes

Romani Rose, Roman Kwiatkowski

Romani Rose
Šerutno e Centralone Sombesësço e
Germanikane Sintenqo aj Rromenqo

O 2-to Avgùsto si vaś savaxt xramome and-i kolektivo memòria amare minoriteasqi kotar jekh krìma mamuj o manuśipen savi naśti imaginuil pes. Avdives serel pes o bersh 1944, kana o SS tradās 4.300 Sinten aj Rromen, e palutnen save ačhile sas, ande-e gazesqe livnā ando Auschwitz-Birkenau eksterminaciaqo kàmpi mamuj lenqi zurali rezistènca. Von sas zuvlā, tikne aj phure save mudardile k-i rāt kotar 2-to k-o 3-to Avgùsto.

And-o berś 2015, o Evropaqo parlamento prinžandās o 2-to Avgùsto sar “Evropaqo memorial Dives vaś o holokaust e Rromenqo aj Sintenqo” ande jekh historikani rezolùcia, pal-i misal katar i Republika e Polskaqi, savi oficiàlo pinzarda okova dives e memoraciaqo ando berś 2011. O 80-to pheriberś avdives si amenqe speciàlo vasno, sosqe shaj te seras o 500.000 viktime e genocidesqe mamuj amari minoritèta kethanes e cerra prazivdença.

Ande akava oxtovardèsto pheriberś, si amen i pativ te oven amença duj prazivde akale xirvale krìmaθar, save ka vakeren amenqe: i Alma Klasing, savi xasarda bute manuśen kotar piri familia k-o Auschwitz, thaj o Bolesław Rumanowski, savo sar čhavorro sas deportuime kotar o nazistura som pesqe familiaça k-o gèto ando-o Kielce. Lengere gevajimàta sikaven i vòja e rezistenciaci aj i zor e manuśikane ilesqi.

Avdive, amen na seras nùmaj e mèmbrura amare minoritetesqe, no vi sa kodolen save sas mudarde katar i nacionalsocialistikani tirania: sosqe von biande Sinte, Rroma vaj žuta, sosqe sas len jekh handicap vaj sas nasvale, sosqe inkerde aver politikane ja religiaqe patāvimata, sosqe von putardes sikavde penqi homoseksualitèta vaj sosqe brakhkle pen mamuj o Nacional-Socialisto teròri ande e astarde thema e Evropaqe.

Amen sam lośale te priaras e reprezentantonen e parlamentenqe thaj e raimatenqe andar but thema and-i lùmia thaj saren kotar o dostipe save den dumo i centràlo ceremònia e komemoràciaqi and-o Auschwitz-Birkenau, maśkar save, vaś o angluno drom, o presidènto e Parlamentarone Asambleaqo andar o Sombes e Evropaqo, o raj Theodoros Roussopoulos, thaj e Presidèntura e germanikane thaj e polsko parlamentosqe, i rani Bärbel Bas thaj o raj Szymon Hołownia.

Amenge, o seripe naj nakhavipe e dośaqo karing e avdusni generàcia. O seripe mandavel te si te lel pes responsabilitèta vaś o brakhipe e demokraciacqo thaj o thamipnasqe raipnasqo. Amen sam zurales brigoqe kana dikhas sar e nacionalistura thaj e daxne ekstremistā pànda jekhvar ande sa i Evròpa zumaven te xarraven amari demokracìa pe droma thaj ande parlamentura thaj buxlären xir aj xirāqo vakeripe. O palmukhlipe e Auschwitz-esqo si jekh signàli alarmesqo savo ispidel amen savorren te tordòvas zorales mamuj o nevo bianipe e nacionalistone fantazienqo.

Roman Kwiatkowski
Šerutno and-i Asociàcia e
Rromenqi and-i Pòlska

Dr. Piotr M. A. Cywiński

Direktòri e Themesqje Muzeosqjo aj e Memioralone Thanosqjo Auschwitz-Birkenau

---

I memòria si temèli vaś i identitèta. A i memòria aresele but maj dur sari identitèta. Kana seres nùmaj tut aj te pašutne manuśen, aresele k-o korkorro-centrupe savo ka xatarel to śajutnipe te keres komparàcia, te verifikuines aj te aktisares efiko e naxhlipta. Amaro temèli ovel atòska po slàbo aj kadia, vi amari identitèta ka xasarel pi stabilitèta.

Sode žene trebul te den anglal k-o sa verver sondàže kaj kamen te ovel len pašutne rroma aj sìnite, kaj amen te phenas kaj i situàcia si lači? O pučhipe naj lačo... ži kana pe jekh rig, ka phenes, na śirdel te ovel lačhes ži kana na aresele k-o zero, aj pe aver rig, ande but thema e Evropaqe, ka ovas sas lošale te dikhas kaj telòl barem dopas percent.

I xir ja o atnikano duśmanipe si so fòra jekh pervèrsia. On si so fòra aj anglal sa jekh rezultàti e inferioritetaqe kompleksenqjo aj e bipačapnasqjo ande pesqi identitèta.

O pherdives kana seras i likvidàcia e "Zigeunerlager"-esqi and-o Birkenau si jekh momènti kana śandikanes dikhas i tragèdia ande savi naxhle o viktime. No si vi amari moràlo obligàcia te das godi pal-o akanutnipe. Odolesqe so si pànda but manuśa ande amari Evròpa avdives save nane barabar anglal i thami aj śaj te das deśa dukhavne misala. Amen musaj te reflektonas pal-o amare àkie avdives aj akaja reflècia si jekh obligàcia so si amen karing so o manuśa diskriminime. Odoorkha sode si vi karing o viktime akana 80 berś anglal.

António Guterres

O Generàlo Sekretàri, Unisarde Thema

Si jekh bari pativ, aj jekh bari jašin, te kerass o Memoriàlo Dives vaś o holokaust e rromenqo aj sintenqo ande akava sëmno berś. Oxtovardeś berś anglal, o palutne praživde Roma ta Sinte and-o Auschwitz-Birkenau sas mudarde.

Akava sas jekh zungalo episòdo ande jekh zungali història persekuciaqi, sistemikone masivo mudaripnasqi aj komplet genocidesqi kerdo kotar o nazistă aj lenqe kolaboratòră. Lenqi biačhavdi brutalitèta mudarda zi k-o 500,000 Rromen; komunitète xarravde; aj jekh purani kultùra phagărđi p-i sa i Evròpa.

Bute vaxtesqe, akala zungalimàta sas tiknărde, aj denisarde. Avdives, amen das pativ i memòria savorre olenqi mudarde, aj mukhle bi manuśipnasqo. Das pativ e praživden aj das amari vòrba te na bistras nivar. Amen das pativ i trom e Rromenqe aj Sintenqe rezistenciaqi.

Aj las angazàcia te maras amen mamuj i xir. O angladikhipe savo parvarda e teriblo krime e nazistenqe na agordie lenqe peravipnaça. Ov gelo dureder – aj na dia justicia aj bangărđa i història.

Aj ačhol avdives. O kerko ćaćipe si kaj o Roma malaven generalizuime diskriminàcia ande sa o umala e zivipnasqe aj ande sa o thana e lumiaqe, aj na maj cèrra and-i Evròpa. Ekstremisto aj ksenofòbo grùpe buxlären xirăqo vakeripe, kerindođ dośale o marginalizuime komunitète aj thovindođ dar aj ulavipe.

Photo: UN Photo/Mark Garten

Amen musaj te tordòvas khetane:

Te maras amen mamuj o sektarizmo kajovel aj kanovel dikhindòl;

Te brakhas aj te legaras angle o manuśikane hakaja e Rromenqe;

Aj te vazdas jekh sundal ande savo sa o manuśa ziven and-i demnitèta, śand aj mestipe.

O Unisarde Thema si savaxt tumari aleàta ande akaja kàuza.

Theodoros Rousopoulos

Presidènti e Parlamentarone Asambleaqo e Evropaqe Sombesésqiri

---

Avdives, p-o 2-to Avgust, amen kidinõvas te seras aj te das patív i memòria e 500,000 rromenqi aj sintenqi save pele viktìme jekhe krimaqe kotar o maj zungale and-i història.

Das i maj bari patív e prazivdenqe prezènto amença avdives aj e viktimenqe familienqe. Das patív vi e 4300 rromenqe aj sintenqe save sas mudarde súdres ande akaja ràt, ande akava than, 80 berś angleder.

Tiknorre. Zuvlã. Murśa. Bidośale viktìme jekhe barbarone sistemaqe.

Sar seras o bimanuśikane zungalimàta kerde pe lenqe, vi das patív lenqi trom, lenqo manuśipe, lenqi demnitèta ande kasave kale vaxta.

So ondilo palal o barranga e kapenqe Auschwitz-Birkenau si i buti amari savorenqi. Si jekh atàka aj jekh violàcia e principesqi e manuśikane demnitetaqi, savi si and-o kòkalo e manuśikane hakajenqo. Jekh tentativa te bimanuśarel e viktimen aj te justifikonel o zungalimàta kerde.

Amen si amen sol duj, vi i dutí vi i obligàcia te tordõvas mamuj i xir. Ande jekh vaxt kana o anticiganizmo, o antisemitizmo, aj o atàkã mamuj i memòria e holokaustesqi, buxlãrde kotar o xoxamde informàcie aj ulavde buxles and-o sociàlo mèdie, açon and-i Evròpa aj dureder, si maj vasno sar nivar angleder te dikãras zivdi i memòria e holokaustesqi.

Nùmaj serindoj na nùmaj so ondilo no vi sosqe ondilo, śaj te sarbarrãras kaj sarkon śaj te zivel khetanes and-i śand, respektoça vaś amare diferènca aj o ververipe.

Photo: Council of Europe

Rni. Bärbel Bas

Šerutni e germanikane Bundestag-esqi

O 2-to Avgust 1944 si jekh phari dàta vaś o Sinte aj o Rroma. Kodova dives, ži k-o 4300 žuvlã, murśa aj tikne sas mudarde and-o gazosqe livnã k-o Auschwitz. Sarkon berś kotar à 2015, akava dives, seras i sistematiko persekùcia e Sintenqi aj e Rromenqi kotar i nacional-socialisto Germània. Ži k-o dopaś miliòno Sinte ta Rroma kotar sa i Evròpa sas mudarde vaś rasisto motive - k-o eksterminaciaqe kàmpe aj prdal masivo puśkimàta, bokhalãripe, dutãni buti zorãça aj medikàlo eksperimèntã. Jekh sasti kultùra sas te khoslõl.

Pal o agor e nacional socialismesqo, o genocidi e Sintenqo aj Rromenqo but deśiberśa na sas prinžando. And-i Germània, but cèrra mudarne sas dine k-i kris. O prazivde našti lie kompenzàcia. Pànda maj nasul, von korkorre sas dikhline sar dośale vaś lenqi persekùcia - aj sas diskriminime palpalem, and-o kriselinã, kotar i policia ja and-o administràcie. O efèkte akala bivortipnasqe pànda xačãrdõl ži avdives.

'O bistardo holokaust' - àke sar akharel sas o Zoni Weisz o genocidi e Sintenqo aj e Rromenqo kana mothovda e somdasnenqe k-o germanikano Bundestag pesqi persekùcia k-o Seripnasqo Dives vaś o viktime e nacional socialismesqe and-o berś 2011. Čacimasqe, but žene and-i Germània žanen but cèrra pal-o krime mamuj o Sinte ta o Rroma. Ake sosqe si but vasno manqe te lav i vòrba k-o Evroputno Dives e Seripnasqo vaś o Sinte ta o Rromma – aj te dav vast te dikeras i memòria e viktimenqi živdi. On na trebul te oven bisterde.

Photo: Deutscher Bundestag / Tobias Koch

Dorota Niedziela

Vice presidënta e Polshaqe parlamentesqi

O genocido e Sintenqo aj e Rromenqo mukhlas jekh bikhoslöver vürma p-i etnikani minoritëta söve milionenqi and-i Evröpa. And-i rät p-o 2-to Avgust 1944, 4300 Sinte aj Rroma mudardile brutal and-o gazosqe livnä e Auschwitzesqe-Birkenai. On sas o palutne phandline save sas tradine k-o gazosqe livnä and-o ajal akhardo "ciganenqo kàmpo", buteder phure, zuvlä ta çhavorre. Avdives si o 80to pheriberäs akale lazande ondipnasqo.

I likvidàcia e "ciganenqe kampesqi" and-o Auschwitz-Birkenau ka açhol jekh dukhavno simbòli e citöpnasqo trujal i tragèdia e sintikane aj rromane viktimenqi. Avdives, 80 beräs paleder, amen musaj si te na bistras akaja ratvali krìma mamuj o manušípe. Avdives, amen phenas zorales sa i vörba: Amen seras. Ande akava dives amen phenas: Nijekh var palpalem. I memòria si i bàza e identitetaqi. I identitëta e manušenqi, e familienqi, e nacienci aj e khetanimatenqi. Si amari moràlo duñi te das pativ akava dives, mamuj o àkte e xiräqeqe, e teroresqe aj e genocidesqe save na khoslile ni and-o modèrno sundal.

Amen musaj te na bistras nivar kaj o kàmpo e eksterminaciaqo Auschwitz-Birkenau extermination dikerel gevajipe vaäs o zuklano mudaripe milione bidošale zenenqo save sas cintome e nazistenθar, save sas dilärde destruktivone ideologiaça, aj kaj o holokaust si o maj kalo šeraj and-i història e Evropaqi. Avdives, si amari duñi te seras aj te sarbarräras amare sarkondivesutne akciença kaj o genocidä naj te mukhlön nivar maj te kerdön.

O zanipe pal-o holokaust trebul te ovel çhivdo vaäs savaxt and-i kolektivno evroputni memòria. O Sinte ta o Rroma si viktime e holokaustesqe save butivar si bisterde bute evropianenθar. Čačimasθe, on butivar si ekspozuime k-i diskriminàcia aj racizmo and-o

Photo: Sejm

moderno sundal. And-o 2015, i Evroputni Ònia deklaronda o 2-to Avgust "Evroputno Dives e Seripnasqo vaäs o masivo eksterminàcia e Romenqi aj Sintenqi". Kotar o šird e beršenqo 1990, komemorativo ondimàta sas inkerde and-i Pòlska and-i memòria sa e viktimenqi save sas eksterminime and-i Evröpa astardi e nazistenθar. And-o dÿjto sundalesqo maripe, šela xiliàde Sinte aj Rroma mudardile, save sas maškar 30 aj 60% lenqe populaciaqo and-i Evröpa. Nùmaj and-o kàmpo Auschwitz, 23 000 Sinte ta Rroma sas deportuime te meren ande jekh agoniaqo meripe.

Pe bibaxt, but aj maj but ekstrèmo miškimàta aj partie inklön and-i Evröpa avdives, save vazden o xiräqo vakeripe and-o politikano vakeripe. Akalaqe, sar politikànä godorne, amen musaj te las àkcia sarkon dives mamuj o avriçhudipe e averenqo aj te brakhas o manušíkane hakaja, lindoqi i rig e demokraciaqi.

Helena Dalli

Komisàrka e EU-aqi vaś o barabaripe

Ko 2-to avgusto 1944, 4.300 Rroma thaj Sinte sas brutàlo mudarde and-o nazistikano koncentraciaqo thaj exterminaciaqo kàmpo Auschwitz-Birkenau. And-o maj kale berśa e Evropaqe zi k-o 500.000 Rromane thaj Sinte zivimàta sas eksterminime thaj lenqi història, kultùra, čhib thaj tradicie sas brutàlo činde aj čhuvde k-o citòpe lenča.

80 berś maj palal, si amari responsibilitèta te sigurisaras kaj o genocido kerdo and-o vaxt e Holokaustesqo nikana naj te irinöl ja te bisterdöl. Me dav pativ kodolenqe save xasarde penqo tràjo thaj kodolenqe save praživde jekh dukh so našti te imaginil pes aj dedikuinde pen e seripnasqe te zal dureder i kultùra e Rromenqi aj e Sintenqi.

Avdive, o Rroma thaj e Sinte, e maj bare etnikane minoritèta and-i Evròpa, pànda mujden i indiferènca pal o historiko krime aj bivortimàta kerde mamuj lenŕe. O angladikhipe, sociàlo ekskluzia, anticiganizmo thaj marginalizàcia ačhon.

Amari kolektivno memòria thaj hačaripe e zungale ondimateŕo save kerde amaro kontinento si esenciàlo te vazdel pes o momentum mamuj o rasizmo thaj i xir, thaj vaś e barvale komunitèta kaj savorre si len penqo than thaj sarbarripe.

I Evroputni Ònia si vazdini pe molà e manuśikane demnitetaqe, e barabaripnasqe aj e respektesqe vaś o manuśkane xakaja. I Evròpa tordöl kidime te dikàrel o pluralizmo thaj o ververipe, bi te mukhel than vaś o xiràqo vakeripe thaj xiràqi krìma. I marginalizàcia aj i ekskluzia e Rromenqi thaj e Sintenqi thovel and-o pučhipen kodola molà. Odolesqe i Komisia kerel buti paśe e themenča somdasne, o civilo dostipe thaj e romane thaj sintikane komunitenča te maren pen mamuj o anticiganizmo, i xir thaj o negativo stereotipà, thaj te vazdel pes i inklùzia, o barabaripe thaj i participàcia kadale komunitenqi ande sa o sfère e zivipnasqe. Partikulàro atència del pes te keren pes kondicie

Photo: EC Audiovisual Service / Claudio Centonze

vaś barabar aksèso k-i kvalitativo aj inkluzivo edukàcia, kheripen, sastipes thaj esenciàlo sevimàta, sar vi šajimata vaś butàripe.

Vazdipe e zanipnasqo pal-i rromani història aj kultùra aj promòcia e čačipnasqi aj rekonsiliaciaqi si klidà and-i EU-aqi Strategiko Rami vaś barabaripe, inklùzia aj participàcia e Rromenqi 2020–2030. Laŕe si vi amaro dumo-dipe vaś iniciatìve te zuràrdöl o seripen e Holokaustosqo, i edukacia thaj o rodlàripen; amaro partneriàto e Evropaqe Sombesèča thaj e romane organizaciènča ando projekto Romani Memoria; aj o vazdipe jekhe koaliciaqo palo siklòvipe aj seripe e romane holokaustesqo.

Akaja publikàcia sa ka del amen inspiràcia ande amari buti te keras jekh sundal kaj o ververipe si dino pativ aj kaj o lèkie e historiaqe sikaven amenqe o drom karing jekh avipe justiciaqo aj barabaripnasqo vaś savorre.

O Lord (Eric) Pickles PC

Śerutno, Maśkarthemutni Aleànca e Holokaustesqe Seripnasqi

Sar śerutno e Maśkarthemutne Aleanciaqo vaś o Seripe e Holokaustesqo (IHRA), si vipal vaxte jekh paťiv aj jekh solèmno duťi te lav kotor ande akaja progràma. P-o 2-to Avgust 1944, o SS mudarde e palutne 4300 Rromen aj Sinten phandle and-o Auschwitz-Birkenau and-o livnà e gazesqe. Avdives, amen seras lenqi dukh aj das paťiv lenqi rezistènca. Akaja komemoràcia naj nùmaj jekh reflèkcia p-o nakhle zungalimàta no vi patàl mo ilo vi jekh padmad karing jekh avipen kaj i demnitèta aj o hakaja sa e zenenqe si inkerde.

Si pànda but buti te kerdöl. Paśpaśe sarkon štarto rrom avdives mùjdel diskriminàcia p-i bàza e identitetaqi. O angladikhipi na ka lel agor numaj kana amen keras vareso. And-o 2020, i IHRA adoptisarda i butàqi definìcia e anticiganizmesqi / e diskriminaciaqi mamuj o Roma, prinzanindoj o lungovaxtesqe angladikhipi aj diskriminàcia kaj mùjden o rromane aj o sintikane komunitètà. Oj si sar jekh kritiko labno and-i identifikàcia e rasismesqi aj and-o maripen mamuj lesqe, aj bazonöl p-o angazàcie line k-i Deklaràcia e Stickholmesqi aj p-i Ministeriàlo Deklaràcia 2020. I butàqi definìcia si adoptuime àba varesave themenar sar i Germània aj o Unisardo Thagaripe, aj but organizàcie e civilone dostipnasqe.

O anticiganizmo/i diskriminàcia anti-roma sas i darrin aś e genocidesqi so kerde o nazistà aj lenqe kolaboratòrà p-o rroma. O genocido e rromenqo aj sintenqo ačhel jekh komplèkso subjèkti aj but a čhol te ovel rodino. Amari avutni resùrsa, o Rekomandàcie vaś o siklāripe aj o siklōvipe pal-i persekùcia aj o genocido e rromenqo k-i nazisto periòda, lel pes e urgentone nevojača vaś o kurikùle e edukaciaqe te vakeren pal akava subjèkti. Dindoj edukàcia o avutne generàcie, śaj te khosas o lungone-vaxtenqe bangārde dikhimàta aj te parvaras jekh kultùra priaripnasqi aj mutualone respektesqi.

I IHRA si but angazòme te dikārel i memòria e viktimenqi aj e prazivdenqi aj te sarbarrārel

Photo: IHRA

kaj o lèkcie e nakhlipnasqe sikaven amen ande amare àkcie akana aj and-o avipe. Jekh vasno kotor amare misiaqo sas i buti k-o kàmpo Lety u Pisku. Okova than, jekhvar kàmpo internaciaqo vaś o Roma thaj o Sinte aj pal odova labārdo sar industriàlo firma balenqi, akana dikārdöl sar jekh solèmno memoriàli - nais e zordimatenqe vast-vasteča so kerde o familie e viktimenqe, o rromane aktivistà, i IHRA, aj o čexikano raipi. Mangindoj akava than te ovel jekh than seripnasqo del dumo amaro oprutno res: te das paťiv o viktime aj te dikāras lenqi memòria vaś o avutne generàcie.

Aj baxtales, na siam kororre ande akaja misia. Amen keras buti paś o raimàta, o organizàcie e civilone dostipnasqe, aj zorales angazòme ekspèrtà aj manuśa. Kethanes, sarbarrāras kaj i memòria e rromane aj sintikane viktimenqi legarel amen karing jekh sundal ande savo o angladikhipi aj i nasul zor naj len than. I reziliènca aj i rezistènca odolènqi saven das paťiv avdives ačhol jekh bia čhavdi xaing inspiraciaqi.

Alma Klasing

I Alma Klasing biandili and-o 1937. Pala so laqo dad o Bruno Strauß sas lino and-i Wehrmacht, oj, laqe phrala aj phen a aj laqi daj i Alma Strauß besle jekhe kakoça. Kana laqe dadesqe phrala sas deportuime and-o kàmpi e eksterminaciaqo k-o Auschwitz-Birkenau, i familia lia i decizia te garavdöl. Kotar okova çiro, on zivde ande bimanušíkane kondicie and-o veša e Baden-Württemberg-esqe. Divese, bare aj tikne pašlön sas and-o xevã aj

uçhardön sas patrinença. Ratãthe, phiren sas aj roden sas jekh aver than kaj te garavdön. Sa akava musaj te keren sas bi te ašundön, daraça te na phuçardön aj te oven deportuime k-o kàmpe e eksterminaciaqe aj koncentraciaqe. Xan sas nùmaj divio dudã aj aver çarã so arakhen sas and-o veš. Pal o maripe, i familia ašundã kaj barem o dad e tiknenqo açhilo zivdo and-o Auschwitz, no o aver manuša e familiaqe nivar na irisàile.

Bolesław Rumanowski

O Bolesław Rumanowski, biando p-o 2-to Avgust 1932 and-o Rypin, Kujawy, ande jekh rromani familia, si jekh gevaj e persekuciaqe historiaqo e rromenqi and-o dùjto sundalesqo maripe. Lesqo dad o Ryszard aj lesqi daj i Zofia Brzezińska, phiren sas anglal o maripe, aj penqe taboroça zan sas pe sa i Pòlska. Pala so pharrilo o maripe, on garavdile and-o veša trujal o łódź, Częstochowa aj Kielce te našen kotar i reprèsia aj te na astaren len.

And-o 1941–42, ov aj lesqi familia sas deportuime kotar o germànã k-o gèto e Kielceaqo kaj o kondicie e zivipnasqe sas daravne, aj o manuša meren sas bokhaθar. O

Bolesław Rumanowski zivda o bengesthan e bimanušíkane tretmanosqo and-o gèto; lesqi daj trebuinda te kerel buti ande jekh siav kaj te dikãrel zivdi i familia. Madikh sa o pharimàta aj o dušmanipe, on aresle te praziven nais lenqe bare tromaqe, kaj zangle sar te inkerdön aj te inkeren penqo zoralà karaktèri.

And-i finàlo fàza e maripnasqi, o Bolesław Rumanowski aj lesqi familia laçharde ta šajisarde te našen kotar o gèto aj garavdile and-o veša, aj kadijal açhile zivde zi k-o agor e maripnasqo. Lesqe zivipnasqi història sikavel i determinàcia ak i zor e manušíkane godãqi aj ilesqi mamuj jekh kotar o maj bare tragedie.

Christian Pfeil

O Christian Pfeil biandilo k-o bersh 1944 k-o gèto and-o Lublinesqo, savo odova vaxt sas astardo kotar o Germaniaqo generàlo raipen. Lesqi familia sas deportuime kothe and-o Maj 1940 aj sas çhute kotar o SS aj i policia zorãça te keren buti. Bari baxt sas kaj o Christian Pfeil thaj lesqe pašutne manuša açhile zivde kotar okoja bari tortùra. But lesqe manušenθar pe aver rig, sas mudarde, maškar aver and-o kàmpe e koncentraciaqo and-o Auschwitz-Birkenau.

Pal o mestãripe, i familia irisàili and-o laqo fòro Trier. O Christian Pfeil zivdãs baxtagoreça

kothe, aj puterda restorànto. Butivar o restoràntã lesqe sas atakome kotar o daxne ekstremistã aj rasistã. Ov kerda buti vaš te zorãrel o lokàlo seripe and-o Trier but berša. Anglal, o Pfeil reprezentuinda o Cèntro e Germanikane Sintenqo aj Rromenqo and-o Maškarthemutno Komitèto e Auschwitezsqo aj sar o glàso e prazivdenqo, kerda o centràlo seripnasqo vakeripe k-o Evroputno Dives e Seripnasqo vaš o holokaust e Sintenqo aj Rromenqo k-o 2to Avgust 2022 and-o Memoriàli k-o Auschwitz-Birkenau.

Marian Turski

O Marian Turski biandilo and-o 1926 and-o Druskieniki sar Mosze Turbowicz. Sas les 14 berś kana arakhla pes and-o gèto k-o Łódź, kaj kerda buti vaś i Lewica Związkowa (I Zervi e Sindikatenqi) sekrèto organizàcia. Les deportuinde les and-o Auschwitz k-o 1944. Kothe, o nazistǎ mudarde lesqe dates aj lesqe phrales. And-o 1945, ov prazivda duj meripnasqe phirimàta: kotar o Auschwitz k-o Buchenwald and-i Januàra, aj kotar o Buchenwald k-o Theresienstadt and-o April, kaj mestisàilo and-o 9-to Maj. Pal o Dujto maripe, beślo and-i Varśàva. Diplomuinda pe and-i història aj kerda buti sar žurnalisti kotar o 1958, akatar.

Ov dedikuinda berśa butǎqe vaś o vazdipe e Muzeosqo POLIN e historiaqo e Polskaqe

zutenqi and-o distrikti Murańów. Promovuinda o vazdipen akale unikone kulturalone instituciaqo sar Śerutno (aktual vice śerutno) e Asociaciaqo e zutikane historiko institutesqi e Polskaqi. Ov si zeno e administraciaqe strukturenqo and-i Asociàcia e zutikane kombatantenqi aj viktimenqi kotar o Dujto Sundalesqo maripe, o Maśkartheumtno Sombeś e Auschwitzesqo, o Maśkarthemutno Komitèti e Auschwitzesqo aj o Kheresqo Sombeś e Wannsee Konferenciaqo: Memoriàli aj edukaciaqo than.

Ov si dino dinstīnkcie sar o Truśul e Komandantesqo kotar o Rèndo Polonia Restituta, o Truśul e Oficeresqo e Patīvaqe Legiaqo, aj o Baro Truśul e Meritaqo Rendesqo e Federalone Republikaqe Germaniaqo.

Renate Steinbach

I Renate Steinbach biandili and-o 1943 and-o kàmpo Massow and-i Pomerania. Laqi daj i Rosa Herzberg sas te kerel but phari puti ande verver fabrike kothe. Laqo rrom sas deportuime àba kotar o Stettin k-o kàmpi e eksterminaciaqo Auschwitz-Birkenau pe phraleça aj avere familiaqe manuśença and-i Januàra 1943. Laqe phenǎqe trin tikne sas vi on maśkar o 60 aj vareso Sinte deportuime. O duj çhave aj i çhaj na prazivde o tortùre and-i sèkcia e kampesqi

B II e. I Rosa Herzberg aj laqi terni çhaj sas te mǔjdel pen kompletone inadekvatone dimaça xabe aj konstant meren sas bokhaθar. Pala so irinde len k-o Stettin te keren buti ande jekh sivipnasqi fabrika, i Rosa Herzberg, laqi daj aj i tikni Renate pecisarda tal o phare atàkǎ bombenqe. Kadia, lie i decizia te naśen k-o Ratǎrig and-o Tirdaraj/Mars 1945. Kothe paleder arakhle palpalem laqe rromes aj phrales.

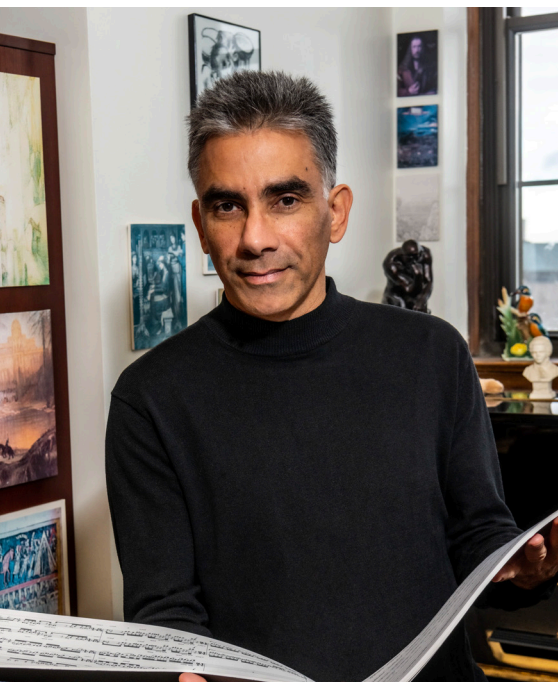
Koncèrti and-i memòria e rromenqi aj sintenqi mudarde 80 berś angleder

---

O Lungo Drom

~ Oratorio pal o Sinte ta o Roma ~

Kompozitòro o Ralf Yusuf Gawlick, dedikuime e Romani Rosesqe, kerdo tar i Clara Meloni (Sopràno), Christoph Filler (Baritòne), László Rácz (Cimbalom) aj o Ansàmlo Alban Berg Wien, Polskaqe premièra p-o 1 Avgust 2024 and-o Filarmoniaqo hòllo and-o Kraków.

Ralf Yusuf Gawlick, photo: Lee Pellegrini

O Lungo Drom si jekh buxli buti, kerdi vaś jekh ansàmbo livnãqo ande savo si sopràno, baritòne, flùta, klarinèta, cimbalòmo, piàno aj string quartèto. I pièsa si la tèkste kotar sa o sundal thovde ande jekh oratòrio vaś te kerel jekh Lied e Sintenθar aj e Rromenθar save si buxlårde p-i lùmia. Manuśa kotar akaja minoritèta ziven and-i Evròpa buteder sar 700 berś. Sa akava vaxt, on sas viktime diskriminaciaqe aj persekuciaqe – zorårde kotar o traśvale periòde e robiaqe aj e genocidesqe.

Akava oratòrio si les but “angluno” ande pesθe: isi o angluno oratòrio pala jekh tèma rromani, o angluno savo thovel khetanes tèkste kotar avtòrà rromane aj sinte (aj vo kotar gazikane lekhavne save dikhen andre “avrial”), aj o angluno savo si čhivdo k-i muzika jekhe rromesθar.

“*O Lungo Drom*” si jekh rodipnasqo, mangimasqo, jekh drom kaj legarel zi k-o seravipe aj kotar o seravipe; sarkon padmad aj sarkon vùrma pe akava drom, suslårdo jekhe xortutne xaćaripnaća e Fernweh-esqo, lel angali o patåpe aj i šuk prdal reziliènca aj konsolàcia. *O Lungo Drom* thovel o dùmè deśutrine poetenqe kotar akaja minoritèta ande deś čhibã aj rromane dialèkte, rendome ande jekh mothovipe trine kotorenqo:

I. Ascent - II. Nadir - III. Vista

Sarkon e trine ververe mothovimatenqe perspektive prezentome and-o libretto multinacionalone Rromane aj Sintikane familiaqo si phandlo specifikone ansamblenqe grupimatença save keren timbràlo thava maśkar o verver tèkste aj čhibã. Khetanes jekhe Danse Macabre-aća Litània aj èkoja e gilåqe Lili Marleen kotar o Auschwitz, akala krle kombinõnon te keren drom aj te mothoven o sundala e melankoniaqe, e rovipnasqe, e nostalgiciaqe, e mangipnasqe, e źalesqe aj e ekzultaciaqe prdal jekh liricismo rapsodiko, gudlo-kerko, elegiàko aj introspektivo liricizmo. *O Lungo Drom* gevàjdel jekhe kolektovone identitetaqe prdal o prizmo bute krlenqo rromenqe aj sintenqe sar themutne ververe Evroputne themenqe. O anglùne dùmè e butåqe baśen sar jekh barikani, kidipnasqi celebratòro konstrùkcia e identitetaqi e Sintenqi aj Rromenqi. Von kikiden vi mo personalo gevajipen aj konfèsia:

Madre del alma
Nací Gitano

Dajle me ogesqi
Rromano biàndilom

O **Ralf Yusuf Gawlick** si jekh germano-amerikàno kompozitòro mikhle originaça rromani aj khordikani. Lesqe butënthe si solo, chamber, orkestràlo, elèktro-akustiko, muzika filmesqi aj koràlo, nakhindoj p-o jekh buxlo rèndo stilenqo aj butivar aspèkte rodipnasqe k-o lesqo komplèkso internacionàlo barvalipe. Lesqi muzika, publikome k-o but firme, si registrome and-o labèlà Decca Eloquence, Musica Omnia aj Perfect Noise.

Alban Berg Ensemble Wien © photo: Andrej Grilc; Palal, kotar zervi k-i daxni rig (L-R): Alexander Neubauer, Florian Berner, Ariane Haering, Régis Bringolf, anglal kotar zervi k-i daxni rig (L-R): Silvia Careddu, Subin Lee, Sebastian Gürtler

Sikavindoj eksitànto koncertenqe progràma ande jekh modèrno çhand, lindoj o publiko ande artistiko phirimàta phuçaripnasqe taj mothovindoj i muzika tala jekh çhand kosmopolitàno, bi kombropisenqo aj poetiko: àke o princìpe dromàrne e efta muzikantonenqe save kidisàile and-o **Alban Berg Ansàmlo Wien**. O anav si dino kotar i Fondàcia Alban Berg. Ov prinzanel formal i artistikani vizia e ansamblesqi and-o spìrito e Alban Bergesqo, jekh kompozitòro savo si phandlo e naxhlipnaça aj vipal çhande si angazòme karing o avipen.

Clara Meloni © Olivia Aurinko

Régis Bringolf, violina / Sebastian Gürtler, violina / Subin Lee, viòla / Florian Berner, cello / Ariane Haering, piàno / Silvia Careddu, flùta / Alexander Neubauer, klarinèta

I soprano óvajco-italiànka **Clara Meloni** pinzardili sar solìsta ande verver butsunde òpere and-i Evròpa aj ande koncertesqe angazàcie internacionàlo.

Christoph Filler © Shirley Suarez

O austriàko baritone **Christoph Filler** si les versatilitèta sar gilavno savi buxlòl kotar o dikhlòvimàta k-o sùnde evroputne operenqe scène k-o performànce and-o scène koncertesqe po sa o sundal.

O **László Rácz** avel kotar keklh pinzardi familia muzikantenqi. Ov sas zeno and-i butsundi orkèstra e rromane violinenqi, kaj bašalda sar cimbalìsto sòlo but berés.

László Rácz © László Rácz

Koncèrti and-i memòria e rromenqi aj sintenqi mudarde 80 berś angleder

O Hàrpe e Papuśaqe

simfoniko poèma kotar o Jan Kanty Pawluśkiewicz
bazome p-o poème e Papuśaqe (Bronisława Wajs)

2 Avgust 2024, Roman Katoliko Khangeri Parish e
St. Josephesqo and-o Oświęcim

O artistà vaś o koncèrto and-o 2to Avgust 2024 si:

- Joanna Freszel
- Iwona Socha
- Magdalena Idzik
- Tomasz Rak
- Krakowesqi Orkèstra e Operaqi
- Akademiko Kòro e Varśavaqe Universitetaqo tal i direkcia e Irina Bogdanovichaqi
- Legardo kotar o Prof. Dr. Hab. Marcin Natęcz-Niesiołowski

Jan Kanty Pawluśkiewicz

O Pawluśkiewicz si kompozitòro teatresqo, filmneqe muzikaqo, aj gilënqo, sar vi piktòri specializuime and-i texnika e zel-artaqi. Ov biandilo and-o Nowy Targ. Kerda pi diplòma and-i jekh maśkarutni škòla muzikaqi aj i Fakultèta e Arxitekturaqi and-i Universitèta e Krakoviaqi vaś i texnologia. Sas jekh e manuśenθar save vazdie o kabarèti Anawa and-o 1966, savo paleder evoluinda ande jekh muzikàlo ansàmble e vokalisteqa Marek Grechuta aj bute instrumenstalistenqa, maśkar save o Marek Jackowski (kitàra), o Jacek Ostaszewski (flùta), aj o Zbigniew Wodecki (violina).

O Pawluśkiewicz si o kompozitòro bute muzikalone formenqo, maśkar save: o muzikàlo "Szalona lokomotywa" (I dili lokomotiva) (1977), i opèra "Kur zapiał" (O baśno gilavda) (1984), o koncèrti "Apimondia Mater" (1987), "I Òpera e manglarnesqi" (1991), o oratòrio "Nieszpory Ludźmierskie" (1992), i simfoniko poèma "Harfy Papuszy" (1994), o koncèrti "Amat vita" (1998), o oratòrio "Ogrody Jozafata" (O Brakhne e Jehoshaphatesqe) (2002), o koncèrti e pianosqo "Liściany kolczyk" (Ćen patrinaqi) (2005), o misteridzo kotor "Przez tę ziemię przeszedł Pan" (O Raj Nakhla Pe Akaja Phuv) (2005), o oratòrio "Weneckie opowieści o piekle i raj" (Veneciàno Paramise Devlesthanesqe aj Bengesthanesqe) (2008), o oratòrio "Radość Miłosierdzia" (I loś e Milaqi) (2009), aj o koncèrti e klarinetesqo "Karossa/Carossa" (2013).

Fragmènte akaja kompoziciaqe thovde and-o filmo "Papusza" (reżiaqa kotar o Krzysztof Krauze aj i Joanna Kos-Krauze) lie o Pawluśkiewicz o prèmio Teś e Polskaqe Filmesqe Akademiaqo and-o 2014, sar vi o prèmio e 38-tone Polskaqe Filmesqe Festivalessqo and-i Gdynia.

O Hârpe e Papušaqa

O Hârpe e Papušaqa — jekh kantàta e Bronisława Wajsaqa vorbenqe — sas anavãrdi kotar o Jan Kanty Pawluškiewicz jekh poëma simfoniko. I història e muzikaqi phandla akava anav jekhe orkestralone piesaça, inspirome kotar varesave literàro idèa ja, buxleder, kotar jekh ekstra-muzikàlo koncèpti. And-O Hârpe e Papušaqa, o literàro tèksti, somkerdo ververe gilënθar kotar i Rromani poëta, ovel jekh integràlo stàta e butàqi: jekh grand vokal-instrumental fòrma vaś o krlo, o kòro, i orkèstra. Sarbarr akaja si jekh muzikàlo poëma k-o pherdo mandaj e dumaqo. Akaja poëma del pativ o kamipen e rromenqo vaś o sundal aj i natùra, lenqi phari baxt, kaj o jasva maladõn e lošaça, aj lenqe dukha k-o vaxt e maripnasqo. Sartovel, opral sa “o córripe aj i bokh” vizavel i admiràcia vaś o strafina e zivipnasqe.

O mothovipe akale temenqo aj xaçarimatenqo and-i piësa si prdal o gili. Avel k-o čekat, aj astarel tut e linienqe barvalipnaça aj e formenqe ververipnaça. Śirdindoj kotar o introduktòro akharipe e veśenqo aj e barrutne plajenqo, astarde jekhe nostalgikone trompetaça mamuj o delikàto baś e harpenqo, akava liriko tònì lungãrel sa i piësa. Ov aresel jekh partikular emocionàlo intensitèta, zi k-o grànice e biagorutne melankoliaqe, and-i gili pal o ivalo jevend; i thavali fràza e sopranaqi Gwendolyn Bradley putardõl mamuj o čhivipe jekhe akompanimentesqo lokho, rezonànto jekhe auraça minor, kaj o timbro e cimbalenqo šaj te aśundõl. No khrigal i jašin, si momènte čhivipnasqo k-i loś (“Amen na kamas barvalipèna”), si gilã khelipnasqe ande save pinzaras o ritme ververe originenqe: spanikane, jugoslàvo, ùngriko.

O dùjto legarno motivo si o phiripe. Maj precìzo, o phiripe e rromane karavanenqo ande jekh sigutno, motoriko, zoralo aj palem iregulàro ritmo. I muzika akate ovel ćudanes evokativo aj zivdi; dikhõl tuqe sarkaj dikhes o vordona maśkar o marutha e praxosqe, sarkaj śunes o baś e rotenqo, o rovippe e grastenqo, o phurdipe e balvalaqa. O kompozitòro aresel jekh partikular dramatikò intensitèta and-i gili “Prastan palal amenθe”, savo sikavel i imàza e naśipnasqi kotar o germànã, i persekùcia k-o maripe, aj o xarravipen e manuśenqo.

Agore, si vi jekh tònì rugipnasqo. Sol duj, kolektivo aj individuàlo. O angluno lel i fòrma e uće koralesqo (“O Del dias lači samaj” and-i “Gili e veśesqi”) ja jekh arxaiko duèti, sar Bizantino chant (“Oh, akaja kali rãt”). O dùjto, – jekh rovippe, jekh insistènto rovippe, jekh rugipe.

And-o vaxta e buxlãrde modaqa vaś muzika córri and-o idèje, statiko, insistentò repetitivo, o Pawluškiewicz arakhel o sumnakuno drom maśkar simplicitèta aj kompleksitèta, stabilitèta aj paruvipe, i repetìcia e motivenqi, aj o zamavipe e muzikalone naraciaqo. Ov kombinisarel i homogeneitèta e čhibãqi aj o duślo pinzardõveripe e anglune muzikalone idejenqo penqe variantenqe ververipnaça. Ov paruvel o thana e subtilone lirikismesqo aj e epikone khosipnasqo, emocionàlone buxlãripen e melodiaqo e impulsivone, eksplozivone thavdipnaça. Opral sa, ov sikavel ande jekh čhand sar khonik aver o mandaj aj i atmosfèra akale śukare poeziaqi, makhindoj jekh rrangvalo sundal e rromenqo.

Xaing: O Leszek Polony tèksti kotar o albùmi “O Hârpe e Papušaqa” Jan Kanty Pawluškiewicz Anthology, dino avril kotar o Polskaqo Radio, 2013.

Adrian Gaspar and the Roma and Sinti Philharmonic Orchestra under conductor Riccardo M Sahiti at the commemoration on 2 August 2019.

Musikàlo kontribùcie and-i komemoraciaqi ceremònia

Dr. Petra Gelbart (New York, USA): Vokàlă

Aušvicate hi kher baro šajke si i maj punzardi aj i maj gilăvdi gili pal-o holokaust e sintenqo aj romenqo. Phenel pes kaj i melodiă si kotar jekh tradicionălo populăro gili aj sas adaptome e jašinale aj dukhavne vòrbe e Auschwitzesq meripnasq kamosq. Phenel pes kaj o tèksti kerda les i prăzivdi e Auschwitzesqi i Ruzema Danielova. I Petra Gelbart siklili Aušvicate kotar laqi phuri bibi, laqi mămı, aj laqo păpo, save savorre sas prăzivde e holokaustesq. I Dr. Petra Gelbart siklărel aj rodlărel i teòria, i praktika aj o kulturălo kontèksti e rromane muzikaqo. Oj si jekh kotar o žene save vazdie Familie e Rromenq aj Sintenq Holokaustesq Viktimenq. I Gelbart lias sàma pal-i sèkcia e muzikaqi and-o RomArchive – i digitălo arxiva e sintenqi aj romenqi.

Adrian Gaspar (Vienna, Austria): Piăno

O Adrian Gaspar kompozonda Na Bister! and-i okăzia e 75-tone pheriberšesqi sar pativ dini sa e sintenq aj romenq mudarde tal o nacional socializmo. I premiăra sas kerdi k-o komemorativo ondipe and-o 2019 and-o Auschwitz-Birkenau. Som avere tenenqă kotar i minoriteta, o Adrian Gaspar lekhla jekh tèksti trine-linienq rromanes te zal pal-i kompozicia. O Adrian Gaspar si jekh pianisto rumuno-austriăko aj aranžeri kotar i rromani minoriteta. Ov kompozisarda but piëse influenqă kotar i tradicionălo muzika rromani, sar "Bilače Sune", savi si bazome p-e trin makhimăta so kerda sas o austriăqo prăzivdo e Auschwitzesqo o Karl Stojka.

O Ansămblo Dardo Balke (Bremerhaven, Germany)

I muzika kompozisardi tar o Dardo Balke sikavel jašin, dar aj persekucia, no vi akharel memòrie e lače vaxtesq anglal i persekucia. O ansămblo, kerdo e muzikanteθar save si sinte kotar o Bremerhaven, sas vazdino special vaš i performănce aj kerel buti pal-o seripe e sintenq aj romenq genocidesq. I muzika sas kompozume vaš duj bută dokumentarone teatrosq (Drei Tage im März thaj Blumen an der Karlsburg).

Direktòro: o Dardo Balke

Musikăntă: o Armando Balke, o Richie Balke, o Rigo Weiß, o Rico Franz, o Jeremy Maatz aj o Maurice Maatz

Florian Berner (Vienna, Austria): Cello

Trombeau, kompozume kotar o Ralf Gawlick, si jekh buti rovipnasqi aj xorutne gndipnasqi, jekh roviqe elegiăko savo serel o tragiko xasaripe e zivipnasqo, sar jekh muzikălo barr limoresqo. O Florian Berner si cellisto, profesòro vaš livnăqi muzika aj ko-fondatòri e Ansamblesqo Alban Berg and-i Viëna. O Ralf Gawlick si jekh kompozitòro germăno-amerikăno rromane aj khordikane originaqă. Lesqi buti phirel prdal jekh ververipe muzikalone stilenqo aj rodlărel aspèkte lesq kompleksone maškarthemutne barvalipnasq.

„DIKH HE NA BISTER!“ - Maškarthemutno Seripnasqo Ondipe e Ternipnasqo

DIKH HE NA BISTER – iniativa vaš o Seripe e rromane genocidesqo mobilisarel sarkon berš xiliàda terne rroma aj gaže pe sa i Evròpa trujal o 2-to August - O Evroputno Dives e rromenqe genocidesqe seripnasqorro - vaš te anen anglal o seripe, o pinzaripe aj i edukàcia pal-o genocìdi e rromenqo.

DIKH HE NA BISTER si jekh than siklòvipnasqo pal o nakhlipe, aj vi vaš dipe godi pal i ròla e ternenqi k-o seripe e genocidesqo. I iniativa putrel dialògo aj personàlo maladipe maškar o terne aj o prazivde e genocidesqe. Lenqe gevajimàta den ilo e participanten sar te keren čekat anglal o avdisutne problème e antisiganismesqe, aj aver fòrme e rasismesqe.

DIKH HE NA BISTER si, vaš but terne rroma jekh simbòli e ternipnasqe zoràqo vaš te lekhen korkorre penqi història. And-o palutne berša, o seripe aj o pinzaripe e rromane genocidesqe kerdile jekh vasno elemènti e rromane ternipnasqe miškipnasqo vaš te čhiven p-o than i demnitèta aj o vazdipe e ternenqe identitetaqo. K-o 70-to pherdive e rromane genocidesqo and-o 2-to August 2014, DIKH HE NA BISTER kidias maj but sar 1000 terne rroma aj gaže kotar 25 Thema and-o Krakow aj and-o Auschwitz-Birkenau. Akaja mobilizàcia sas jekh bari kontribùcia vaš o pinzaripe e 2-tone Augustesqo sar Evropaqo Dives vaš o Seripe e rromane genocidesqo kotar o parlamènti e Evropaqo and-o 2015.

DIKH HE NA BISTER del zor e ternen ande lenqo maripe vaš vortipe aj barabaripe. O aktivitète e seripnasqe aj komemoraciaqe naj sadaj k-o maškarthemutno ondipe k-o 2-to August and-o Auschwitz-Birkenau aj and-o Krakow, no vi k-o but lokàlo iniativa pe sa i Evròpa. Partikular, grùpe ternenqe usàren jekh mesàži resistencaqo aj zoràripnasqo k-o “Dives e rromane rezistencaqo” p-o 16-to Maj.

DIKH HE NA BISTER širdias la i Maškarthemutni Drakhin e Rromane Ternipnasqj ternÿpe aj laqe organizàcie somdasne and-o 2010, aj si organisardo khetanes e Kulturalone aj Dokumentacieqe centroča e Germanikane Sintenqo aj Rromenqo ta e Centralone Sombeseča e Germanikane Sintenqo aj Rromenqo.

1 Ternipnasqo ondipe Dikh He Na Bister 2014 and-o Auschwitz-Birkenau, o terne e József Forgács-eča (1935–2018), jekh Ungariaqo Rrom prazivdo e genocidesqo; fòto: Márton Neményi.

2 Rita Prigmore, sintica kotar i Germània savi prazivda o genocidi, mothovindoj pi història e ternenqe k-o Dikh He Na Bister 2014; fòto: ternÿpe.

3 O terne keren jekh rukh e seripnasqo pala jekh pherdo dives vizita k-o muzèo Auschwitz-Birkenau, Dikh He Na Bister 2018; fòto: Praskiewicz.

4 Buteder sar 1000 terne rroma aj gaže kotar sa i Evròpa len kotar k-i ceremònia e komemoraciaqj and-o Auschwitz-Birkenau vaš o 70to pherdive k-o 2 August 2014; fòto: Márton Neményi.

5 O prazivde Rita Prigmore, József Forgács aj Raymond Gurème phirindoj khetanes karing i komemoràcia e 70-tone pherdivesesqj e rromane genocidesqo and-o Auschwitz-Birkenau; fòto: Artur Conka.

1

2

3

4

5

“Mo gevajipe si vaš o terne”

Nakhavas i memòria vaš o avutnipe e holokaustesqe seripnasqo aj e edukaciaqo

“Mo gevajipe si vaš o terne. Trebul te rezistonen. Trebul te rezistonas mamuj i diskriminàcia, o racizmo aj o violènto ekspùlsie so mùjden o rroma ta o phirutne sarkon dives ande sa o Thema e Evropaqe. Amen, o phure, lavdam i jag. Akana tumen musaj te inkeren la lavdi aj te barären la, kaj te ovas zoraleder. Ternimata!len, tordön. Bešen pe tumare punrre, nikàna p-e kočă!”

Raymond Gurême, praživdo e rromane holokaustesqo (1925–2020)

Puteripnasqo ondipe: Dipe pativ i rezistènca aj reziliènca e holokaustesqe prazivdenqi aj nakhavipe lenqe gevajimatenqo k-o terne generàcie

Akaja kulturàlo blel e seripnasqi si dedikuime te del pativ i rezistènca aj i reziliènca e holokaustesqe prazivdenqi aj te nakhavel lenqe gevajimàta k-o neve generàcie. O ondipe sikavel k-i dud o eksperiençe, o krle aj o gndimàta e holokaustesqe prazivdenqe. Verver artistikane kontribùcie rodlären o transgeneracionàlo gndimàta aj

neve fòrme e memoriaqe nakhavipnasqe. O ondipe kamel te del inspiràcia e terne generàcie aj te sikavel len pal o palmukhlip e holokaustesqe prazivdenqo.

Ekspozicie: Raymond Gurême – Jekh drom memoriaqo aj rezistencaqo

I ekspozicia sikavel o zivipe Raymond Gurême-sqo (1925 – 2020), savo prazivda o genocido aj sas zeno and-i francikani Rezistènca. Lesqo drom e rezistencaqo si o drom e maripnasqo kana sas o dùjto maripe aj o drom e angazàciaqo mamuj sa o bangimàta sa pesqo zivipe. I ekspozicia sikavel lesqo zenutno aj familiaqo zivipe and-o kontèksto e globalone historiaqo e anticiganizmesqiri mamuj o rroma thaj o “nomàdă” aj “gens du voyage” and-o 20-to šeliberš and-i Franca.

I ekspozicia si sikavdi and-i kooperacia e organizaciença Fnasat – Gens du Voyage, Médiathèque Matéo Maximoff, La Voix des Roms aj Dikh He Na Bister.

Ekspozicie: Rromane Heròja e Rezistencaqe

O Emanuel Barica, rromano aktivisto aj artisto Ròmaniaθar sikavel prdal lenqe portrètà o històrie e 23e prazivdenqe e holokaustesqe, Roma thaj Sinte, save na mukhle o abùzo savo dukhavda sas len te kerel len viktime, no save tordile pe punrre aj sar kombatàntă marde pen sarkon dives mamuj o bangimàta aj mamuj o bimanušikanipe e nazistone regimesqo.

I ekspozicia si sikavdi and-i kooperàcia e Evroputne Rromane InSTITUTEÇA vaš o Àrtă aj Kultùra.

1925-2020

Raymond Gurême,
A path of memory
and resistance

The purpose of this exhibition is twofold: to pay homage to Raymond Gurême and to “continue the path” that he traced.

The path of memory is the one he took the last 15 years of his life to rescue from oblivion his story, that of his family and all those who could not speak or who have not been listened to. The story of more than 6,500 so-called “nomads”, who were arbitrarily detained in internment camps in France during the Second World War.

The path of resistance is that of his fight during the war and his commitment against all injustices throughout his life. The exhibition retraces the personal and family history of Raymond Gurême in the context of the global history of antigypsyism against Roms and “nomads” / “gens du voyage” in the 20th century in France. By drawing on Raymond’s emblematic life story, this history is brought to life and made accessible to the widest possible audience, especially the youth.

Organizers and Partners:

Cooperation and Support:

Cooperation and Support:

And-i okàzia e 80-tone pberberésqo e 2-tone Avgustesqo 1944, o Evroputno Dives e Memorialesqo vaś o holokaust e rromenqo aj sintenqo, akaja maśkarthemutni konferènca vakerel pal-o prinzanipe, o seripe, ta i edukàcia pal-o holokaust e rromenqo aj sintenqo. I konferènca dikhel sar te inkerdòn o gevajimàta e prazivdenqe and-o avipen aj te oven lenqe krle śunde. I konferènca kamel te zoràrel o dialògo, o paruvipen e zanipnasqo, aj te zamavel stratègie te sarbarràrel kaj o eksperiençe e rromenqe aj sintenqe and-o vaxt e holokaustesqo naj bistarde no si seravde, dine pativ, aj thovdine and-o akademiko, seripnasqe aj edukaciaqe vakerimàta, kaj te anen jekh kontribùcia vaś maj inkluzivo, vòrta aj pativale dostimàta bi anticiganizmesqo.

Konferencaqe Panèlă:

Tradipe k-o avipe e rromane aj sintikane holokaustesqe viktimenqe aj prazivdenqe memoriaqo diskutonel sosqe si vasno te tradinòl i memòria e prazivdenqi k-o avinde generàcie vaś te sarbarràras kaj o lèkcie e nakhlipnasqe den fòrma o avipe. O panèli rodlàrel sar i memòria e rromane aj sintikane viktimenqi aj prazivdenqi si arakhli, sar inkeren pen zivde o mothovimàta aj o eksperiençe aj sar si nakhavde kotar jekh generàcia k-i aver. Ov diskutonel o ròlă e arxivenci, e memoriàlone thanenqi, ta e edukativone institucienqi, phendindoj o ćucimàta and-o rodlàripe aj i reprezentàcia e rromenqi aj e sintenqi aj sar te nakhavas len.

Krle e viktimenqe: te siklòvas kotar o gevajimàta e Rromane aj Sintikane Holokaustesqe Viktimenqe aj Prazivdenqe fokusonel p-o ćhanda sar te zoràras o nakhavipe aj i reprezentàcia e gevajimatenqi aj sar te formisaras i kolektivo memòria zoràrindoj o krle e viktimenqe aj e prazivdenqe. Dikhlàrel arxìve aj databàze ande save si akala gevajimàta aj rodlàrel o initiative save zoràren lenqo brakhipe aj lenqi reprezentàcia.

Thana memoriaqe aj reprezentàcia e krlenqi aj eksperiençenqi e rromenqe aj sintenqe adresonel o mandaj e memorialone thanenqo aj o thana e memoriaqe kana vakerel pes vaś o inkeripe aj i reprezentàcia e rromenqe aj sintenqe eksperiençenqi. Sikavel o initiative vaś o prinzanipe e memiroalone thanenqe save si maj cèrra prinzarde aj diskutonel o pharimàta e reprezentaciaqe and-o generàlo thana e holokaustesqe memoriaqe.

Memòria ande jekh transgeneracionàlo perspektiva rodlàrel sar nakhavel pes aj paruvdòl i memòria e rromenqi aj sintenqi generàcia pal-i generàcia, and-o familiaqe mothovimàta aj prdal i muzika, o àrti, aj i literatùra. O panèli fokusonel p-o vasnipe e transgeneracionalone memòria aj praktike e seripnasqe aj o dikàripe e prazivdenqe eksperiençenqo.

Karing jekh Parlamentàro Aleànca mamuj o anticiganizmo aj vaś o prinzanipe aj o seripe e holokaustesqo fokusonel sar te vazdel pes jekh parlamentàro aleànca mamuj o anticiganizmo aj te zoràrdòl o prinzanipe, o seripe, o siklàripe pal-o holokaust e rromenqo aj sintenqo. O reprezentàntă aj initiative kotar themutno aj evroputno nivèli diskutonen o śajutnimàta e kooperaciaqe aj e vazdipnasqe koalicie maśjar o parlamentàră aj politikane lidèră te zoràren o barabaripe, i participàcia aj i inklùzia e rromenqi aj sintenqi.

Seripe, prinzanipe, justicia aj paćapnasqo vazdipe – tranzicionalone justiciaqe labne vaś o anticiganizmo and-i Evròpa rodlàrel sar o labne e tranzicionalone justiciaqe maren pen mamuj o anticiganizmo, fokusocă k-o seripe, prinzanipe aj vazdipe e paćapnasqo. Sikavel o akanutne politikane marimàta, maśkar aver i advokàcia vaś o prinzanipe e rasistikane pogromenqo aj i justicia pal-o maripe and-o Ratòrigutno Balkàno, thovindoj dud p-o stratègie sar zal pes anglal te na oven palpalem o problème aj te ovel baraparipe.

Siklàripe vaś o seripe e holokaustesqe aj mamuj o anticiganizmo fokusonel p-o siklàripnasqe iniciativedp-o seripe e holokaustesqo aj o maripe mamuj o anticiganizmo. Diskutonel o dromàrne, o progràme e ternipnasqe, aj i reprezentàcia e rromane aj sintikane holokaustesqe and-o kurikùle e školaqe, dindoj ćalno po vasnipe e edikaciaqo and-o inkeripe e prazivdenqe memorienqo aj and-o maripe mamuj o anticiganizmo.

Holokaustesqo seripe, Manuśikane hakaja, aj o maripe mamuj o anticiganizmo phandel i konferènca, objektivèca te sikavel zorales sode vasno si te ovel kolektivo seripe and-o drom vaś o manuśikane hakaja aj barabaripe vaś o roma ta o sinte, zoràrindoj o dialògo aj i kooperàcia maśkar o raja save keren on politike, o politikane lidèră, aj o civilo dostipe vaś te adresonas i sistemiko diskriminàcia aj te sarbarràras justicia aj demnitèta savorrenqe.

I Història e Rromenqi aj e Sintenqi and-o Auschwitz-Birkenau

K-o 16 Decèmbra 1942 o Himmler kerdarindä te oven deportuime sa o rromane aj sintikane familie and-o koncentraciaqo lãgero k-o Auschwitz-Birkenau. Cèrra vaxt pal odova, relevãnto kerdarinä sas dine vaś sa o astarde teritòrã.

P-i bàza lenqe raciãlo ideologiaqi, o nazistã persekutonde e rromen aj e sinten, sar vi e zuten, godiaça te niçhären len komplet. Paralel lenqe intesifikome persekuciaça mamuj i populãcia e zutenqi, on zorãrde radikal vi o àkcie mamuj o rroma aj o sinte. And-o Grastornaj (Aprilo) 1940, širdias jekh angluni phund bare deportacienqi, and-o generãlo raipen, 2500 rroma aj sinte sas deportuime.

1

And-o vaxt e „Auschwitzesqe Dekretesqo“, but sinte aj rroma sas aba and-o koncentraciaqe lãgerã ja viktime e masivone mudarimatenqe and-o okupisarde teritòrã. many Sinti and Roma were already in concentration camps or had been victims of mass shootings in the occupied territories. O avera sine inkerde ande lenqe thana e rezidenciaqe tal kondicie sar k-o phandlipe. E dekreteça e Auschwitzaqo, o rroma aj o sinte sine astarde ande lenqe khera ja and-o thana kaj keren sas buti. On našti len sas khanć peça. Lenqe personãlo lila sas line lenθar, lenqe therimãta, khera aj phuvã konfiskuime kotar o nazisto Them. Kikidime ande zivutrenqe vagònã pherde prabut, but lenθar mule k-o drom karing o Auschwitz, kaj sine jekh ćaci tortùra bute divesenqi.

Kotar i Februãra 1943 paśpaśe 23,000 rroma aj sinte sas deportime k-o Auschwitz-Birkenau katar deśujekh evroputne thema, majbut lenθar kotar e teritòrã e Reichesqe.

On sas phandle and-i sèkcia B II e e kampesqi, kaj o SS akharen sas 'kãmpi e ciganenqe familienqo'. Akaja sèkcia sine la biś barãke p-i sarkon rig e šerutne dromesqi k-o kãmpi. And-o "rezidenciãlo barãke" sar buçhon sas, beśen sas zi k-o oxto šel zene ande kaštune bãnke p-o trin nivèlã. Sa akaja sèkcia e kampesqi sine phandadi sa trujal kanrale sirmaça elektrikone rrunzeça. O manuśa save aresen sas and-i ràmpa sas maj anglal alosarde sar "śaj te kerel buti" aj "našti te kerel buti". Odola save sas dikhline sar "našti te kerel buti" sas mudarde and-e livnã e gazezsqe. O anglune masivo mudarimãta gazeça kerdile and-o Mars aj and-o Maj 1943, kana maj but sar 2700 murśa, zuvlã aj tikne mudardile e gazeça Zyklon B. O phandle alosarde sar "śaj kerel buti" sine registrome ande aver bare registre, ulavde pal-o ling. Atòska keren sas lenqe tatuãzi jekh nùmero aj jekh "Z" p-i musu ja, kana sine tikne çhave, p-i ćang.

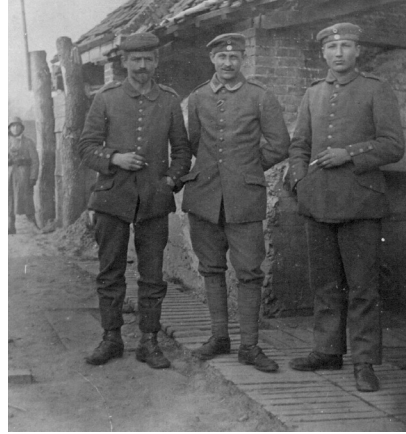
Sarkondivesutno dives and-o lãgero sine pherdo tortùre aj teròri so keren sas o SS, phari buti kana o xabe sine but cèrra, aj o kondicie e higienaqe katastròfa. O phandle manuśa meren sas bokhaθar ja e nasvalimatenθar save peren sas kotar o kondicie, sar o tifos, aj našt te keren sas khanć. Paśpaśe enia-var-deś kotar o totãlo 23000 phandle and-o "ciganenqo kãmpi" mule odothe. O çhave so biandile odothe, ja save aresle bèbe, na sine len nijekh śansa te ziven.

O Dr Josef Mengele sine anavãrdo doktòri e kampesqo and-i sèkcia B II e, o "ciganenqo kãmpi", k-o agor e Majesqo 1943. Sine but interesuime te kerel sas medikãlo eksperimènte p-o identiko dujorre, eksperimènte save sine bare tortùre vaś lesqe viktime, tortùre save

- 1 I Elisabeth aj Zilla Franz, kotar i sintikani familia Franz and-i Holãndia, savi sas deportuime kotar o Westerbork k-o Auschwitz.
- 2 O Paul Steinbach urãvdo and-i xeladikani unifòrma aj lesqe duj unùkã.
- 3 O Eduard Höllenreiner sas xelado k-o angluno Sundalesqo Maripe.
- 4 Manuśa kotar i sintikani familia Bamberger, o berśa 1930. I Margarete Bamberger (zerves anglal) sas deportuime pal odova and-o Auschwitz. O Max Bamberger (daxno agor) mudardilo ande jekh masãkra and-i Jugoslãvia anglal o agor e maripnasqo.

2

3

4

našti te 3al ti godi. Akala eksperimèntà kerdòn sas vaś te phendöl kaj xatam i ràsa aj o rat sine len influènca kaj našti te keres khané mamuj.

Pal-o 'selèkcie' kerde kotar o SS-ja, paśpaśe 3000 sinte aj rroma sas deportuime k-o aver koncentraciaqe làgerà and-o Reich and-o sungalo nilaj aj and-o nilaj 1944. On sas te keren buti k-i Germaniaqi industrià e armenqi, zi kana našti sas maj dur aj sas mudarde. Paśpaśe 4.300 phandle ačhile k-o Auschwitz-Birkenau, šeral o phure, o zuvlã aj o čhavorre. Madikh so kerde rezistènca, savorre sas mudarde and-e gazesqe livnã k-i rãt e 2-tone Avgustesqe 1944.

Vi pal akava, aver transpòrta sintenqe aj romenqe aresle and-o Auschwitz. Ajal, k-o 26 Septèmbera 1944, paśpaśe 200 sinte aj rroma sas deportuime kotar o Buchenwald k-o Auschwitz, pobut lenθar čhavorre aj adoleśèntã, aj sas mudarde and-o livnã e gazesqe duj kurke po palal.

O Tadeusz Joachimovski, phandlo aj sekretàri e kampesqo and-o Auschwitz-Birkenau, mothovel sar o Sintè aj o Rroma baxtagoreça kerde rezistènca mamuj e eksterminaciaqi àkcia e SS-nqi k-o 16 Maj 1944. Akaja rezistènca si dini pativ and-i Evròpa sar "Dives e Romane Rezistencaqo". Jekh nevo rodipe so kerda o Themesqo Muzèo Auschwitz-Birkenau (Memoria 10 / Žulaj 2018) phenel kaj varesave àkte pasivone rezistencaqe kerdile sas àba k-o Grastornaj 1944 aj čacãrel aktivo rezistènca e Sintenqi aj e Rromenqi k-o 2-to Avgust, sar o mothoven detajença aj insistent o gevaja. Kotar o šird, o sinte aj o rroma brakhle pen mamuj o khoslipen lenqe hakajenqo aj lenqo "raciàlo" registràcia. On vazdie lenqo krlo mamuj o diskriminatòro thamã aj zumavde te xutren o mestãripe lenqe familiaqe manuśenqe peticiença ja zenuťne intervenciaça. And-o okupisarde teritòrã, but rroma aj sinte kerde buti vast - vasteça grupença rezistencaqe. Partikular and-i Disòrigutni aj Mesmerigo-disòrigutni Evròpa on khelde jekh vasni ròla and-o miśkimàta e nacionalone mestãripnasqe aj vi and-i Frànca but sine paśutne e Rezistencaqe. And-o Auschwitz Birkenau kerde sas rezistènca mamuj jekh planisardi eksterminàcia and-o Grastornaj - Maj 1944.

O lùngo drom e pinzaripnasqo e romenqe aj e sintenqe genocidesqorro

1

I ekspozicia “O lùngo drom e pinzaripnasqo e romenqe aj e sintenqe genocidesqorro” e Dokumentaciaqo aj kulturalone centrosqo e Germaniaqe rromenqo aj sintenqo sikavel o maripen e rromenqo aj e sintenqo and-i Evròpa vaś pinzaripe e genocidesqo aj mamuj o strukturàlo anticiganismo avdives and-i Evròpa. I ekspozicia si putardi and-o Avgust 2024 and-o girdipe e Themutne muzeosqo Auschwitz-Birkenau.

Ande sa i Evròpa, biačhavdo o anticiganismo aj i negàcia lùngo vaxt na mukhle te ovel jekh ćacutno procèso pinzaripnasqo e romenqe aj e sintenqe genocidesqorro aj e krimenqerro so kerdile mamuj o roma tal i diktatùra e nazistenqi. 3i k-o anglune berśa 1980, but cèrra zene zanen sas kaj po but sar 500 000 roma aj sinte sine sistematik persekutome aj mudarde kotar o nazistà.

3

Pal-o maripe and-i Germània i racisto mentalitèta e nacional-socialismesqaj ačhilo zivdo aj biparuvdo and-o institùcie e Themesq sar and-i policia aj and-i legàlo sistèma. O prazivde nas dine kompensàcia aj o krisa mamuj o nazistà so kerde o krime ačhavdile sig-sigate aj bi rezultatesqo. O genocidi e rromenqo aj e sintenqo sas khoslo kotar i memòria aj kotar o publiko seravipe deśibersènca, vi and-o historiko thana e persekuciaqe. I grèva e bokhaqaj kaj kerde o sintikane j rromane aktivistà aj prazivde e genocidesqe and-o purano làgero e koncentraciaqo k-o Dachau sas jekh kotar o anglune aktivitète e miśkipnasqe vaś o civilo hakaja so kerde o sinte aj o roma and-i Germània, aj anda sar rezultàti o vazdipe jekhe zorale nacionalone organizaciaqo sar vi o pinzaripe e genocidesqo kotar o raipen k-o berś 1982.

And-e palutne deśibersa o maripe vaś civilo hakaja e romane organizacienqo pe sa i Evròpa anda jekh graduàlo progrèso: o pinzaripe e romenqe aj sintenqe genocidesqo, o lačharipe ćacutne aj pativale seravipnasqe thanenqo aj jekh baràrdo somzanipe pal o xor-darrinènqo rasizmo mamuj o roma aj o sinte and-i història e Evropaqi.

P-o 15 Grastornaj 2015 sas jekh historiko momènti. O parlamènti e Evropaqo votonda jekhe bare mażoritetaça vaś te adoptisarel agore jekh rezolùcia savi pinzarel o historiko fàkto e genocidesqo so kerdilo e romenqe kana sas o dũjto sundalesqo maripe. I rezolùcia ćhivda o 2 Avgust sar o Evroputno Dives e romenqe genocidesqe seripnasqo. Sartovel, palpalem si but buti kerimasqe and-i Evròpa pal-o pinzaripe, o seravipe, o rodipe aj i edukàcia pal-o genocido e romenqo.

2

4

5

Seravipe and-i Evròpa: Misala and-i ekzpozicia

And-o dũjto sundalesqo maripe pašpaše sa o rroma save ziven sas and-o bilmblavdo Tem e Kroaciaqo sas mudarde. O pobut lenšar mudardule and-o koncentraciaqo lãgero k-o Jasenovac. O Nadir Dedić, jekh Rrom savo iklislo zivdo kotar o lãgero, lia te vazdel jekh monumènto pal o rroma viktime e fašistone teroresqe k-o gav Žeravica and-i Bosnia aj Herzegovina k-o berš 1970. Verver romane organizãcie organisarde i angluni oficiãlo komemorãcia and-o rromano limoreshan e Ušticaqo (jekh kotor e seripnasqe thanesqo k-o Jasenovac) p-o 2 August 2012.

Rasisto eugeniko mezũre sas line and-i Rumũnia k-o dũjto sundalesqo maripe, kana pašpaše 25,000 rroma, rromnã aj čhavorre sas deportuime k-i Transnistria. Nakhle but dešiberša zi kana i dukh e rromenqi aj o krĩme mamuj lenše sas pinzarde, aj trebuisarda po but sar 70 berš kaj i història e rromenqe persekuciaqi and-i Rumũnia te ovel and-e historiaqe pustika. O angluno memoriãlo pal-i bibaxt e rromane genocidesqe viktimenqi sas putardo k-o 2015 and-o muzéo e rromane kulturaqo and-o Bukurèšti.

O koncentraciaqo lãgero k-o Lety u Pisku and-o purano protektorãto e Bohemiaqo aj Moraviaqo, savo akana isi and-o Ćèxo, vazdisãilo and-o berš 1940. And-o August 1942 othe sas phandle (estimãcia) 1309 rroma, rromnã aj čhavorre; 326 maškar lenše mule odothe. Kotar o berš 1993 rromane aktivistã mangle te duròl i fèrma e balenqi kaj vazdisãili p-o than e kampesqo. Pala duj dekãde o raipe e Ćexosqo semnosarda agore jekh kontrãkto e firmaça kaj te kinel i fèrma e balenqi. Sar phenel sas o kontrãkto, i fèrma e balenqi phandili k-o 2018, aj jekh memoriãli sas putardo p-o than and-o 2024.

- 1 Agor e bokhaqe grevaqo k-o seripnasqo than and-o Dachau, 1980; (zerval daxnes): Uta Horstmann, Anton Franz, Dronja Peter, Hans Braun, Romani Rose, Jakob Bamberger, Fritz Greusing, aj Franz Wirbel.
- 2 Pinzaripe e nazistone genocidesqo p-o rroma aj o sinte kotar o federãlo Kancelãri Helmut Schmidt, Mars 1982.
- 3 Komemorãcia and-o memoriãli e dombeça Dani Karavan, e Kancelarkaça Angela Merkel, e purane Federalone Presidenteça Richard von Weizsäcker aj e praživde e Auschwitesqo Reinhard Florian, fòto: Jens Jeske.

- 4 I Soraya Post, purani Deputèta e Evroputne parlamentesqo aj iniatòra e rezoluciaqi vaš o pinzaripe e rromenqe genocidesqo, khetanes e Raymond Gurêmeça, jekh praživdo e rromane genocidesqo kotar i Frãnca savo marda pes k-i Francikani resistencia aj savo vakerda anglal o deputètã e Evropaqe k-o Mars 2015, fòto: Ternikani Maškarthemutni Rromani Drakhin ternYpe.
- 5 Angluni komemoraciaqi ceremònia organisardi p-o Maškarthemutno dives e seripnasqo vaš o rromane viktimee Samudaripnasqe / genocidesqe and-i Kroãcia p-o 2-to August 2012, rromano limoreshan, Uštica, Jasenovac Memoriãli, Fòto: Themutno Rromano Sombeš.

6

7

- 6 Inagurãcia e monumentesqo pal o genocidi e rromenqo; August 2015; fòto: Muzéo e rromane kulturaqo.
- 7 Simboliko komemorãcia anglal i fèrma e balenqi k-o Lety u Pisku, June 2017, fòto: Jana Plavec.

1 | Ekspozicia "I història aj i kultùra e Rromenqi" putardili k-o Oświęcim and-o 2015, fòto: Asociaçia e Rromenqi and-i Pòlska.

E Rromenqo maripe vaś civìlo hakaja and-i Pòlska

O berśa pal-o maripe and-i Pòlska si jekh pharo šeraj and-i història e Rromenqi. Kotar verver politikane decizie i Pòlska sas ispidime te ovel jekh Them homogèno kotar o etnikano dikhan. Kadial, àba and-o berśa 1950 o komunìsto bare raja lie drastiko mezùre te asimilinen e rromen save sas izoluime. O anticiganìsmo and-o vaxt e komunismesqo and-i Pòlska dia drom putarde konflikte aj violènca mamuj o Rroma. O paruvimàta k-o vaxt e politikane transformaciaqo and-o 1989 na ande khajekh nevipe vaś o Rroma and-i Pòlska. O anticiganìsto konsensus areslo k-o atàkã e bandenqe mamuj o Rroma. Asavo zungalipe ondilo and-i Mława k-o 1991. Duj divesa, jekh grùpa duj šele zenenqi xatarde komplet dešefta khera aj efta apartamènte ande save bešen sas Rroma. O berśa so avile ondile palem but violencaqe àkte mamuj o Rroma.

E paruvimatença phandle e politikane sistemeseqe demokratizaciaça agore vi o Rroma xutarde o šajutnipe te vazden civìlo dostipnasqe organizàcie and-i Pòlska. Khrigal i promàcia e rromane kulturaqi aj i buti vaś i edukàcia, on reprezentuin o interèsã e Rromenqe and-i politika e Polskaqi. Jekh organizàcia kasave premisaça si i Asociaçia e Rromenqi and-i Pòlska, savi vazdisàili k-o 1992 jekhe viraminãça and-o Oświęcim. Pal odova, k-o 1994, i "likvidàcia" e kadial-akhardesqe "Zigeunerlager" sas komemorisardi angluni var honorarone patronažença e Polskaqe prezidentosqi Lech Wałęsa.

O Auschwitz si jekh centràlo simbòli vaś o krime mamuj o manušipe e 20-tone šeliberšesqe. Akalaθar, o putaripe epermanentone ekspoziciaqo pal-o genocìdi e nazistenqo p-o Rroma aj o Sinte and-o 2-to Avgust 2001 k-o Auschwitz-Birkenau si vareso kaj našti phenel pes pra but sode vasno si. O projèkti lias pes tal i iniciativa aj p-i responsabilitèta e Dokumentaciaqe aj Kulturalone Centrosqi e germanikane Rromenqo aj Sintenqo k-o pašutno sombutipe e Auschwitzesqe Memorialeça, e Rromenqe Asociaçiaça and-i Pòlska, aj vi rromane organizaciença kotar i Holànda, i Ungària, i Serbia, i Austria aj o Muzèo e rromane kulturaqo and-o Brno. Kotar akaja maškarthemutni buti, o raipen e Polskaqo anavãrda e Romani Rose sar zeno e Maškarthemutne Auschwitzaqe Sombešesqo and-o berś 2006. Ov avilo o angluno reprezentanto Rrom aj Sinto. Angluno ande akava drom and-i Evròpa o parlamènti e Polskaqo proklamisarda o 2 August sar o Dives e Seripnasqo e Rromenqe aj Sintenqe eksterminaciaqoro k-o 2011.

O Cèntro vaś i Rromani Història thaj Kultùra and-o Oświęcim

Història

O Centro vaś i Rromani Història thaj Kultùra and-o Oświęcim si jekh institùcia dedikuime te brakhel thaj te vazdel o rromano kulturaqo barvalipen. O koncèpto thaj i propozicia vaś o vazdipe akale centrosqo avile kotar i Asociàcia e Rromenqi and-i Pòlska, jekh biraipnikani organizàcia savi si aktivo katar o berś 1992 beśti and-o Oświęcim. E zumavimàta te vazdel pes jekh raipnikani institùcia fokuseça p-o kulturàlo aj historikano barvalipe e rromenqo śirdie and-o 2009. O Cèntro arakhel pes ande jekh historiko kher p-o nùmero 5 Berka Joselewicza ulica, ando purano kotor katar e forosqo Oświęcim.

Vazdipe

And-o Żulaj 2023, O Roman Kwiatkowski, o śerutno e Rromenqe Asociaciaqo and-i Pòlska, aj o Witold Kosłowski, o Marśàlo e Voivodipnaqo Małopolska semnosarde jekh intenciaoqo lil pal-o vazdipe e Centrosqo vaś i Rromani Història thaj Kultùra and-o Oświęcim. And-o 28 Decembra 2023, i asamblèa e Małopolskaqe Voivodipnasqi lia i Rezolùcia Nr. LXXVII/1124/23, savi vazdel o Cèntro vaś i Rromani Kultùra thaj Història sar jekh kulturàlo institùcia e Voivodipnasqi Małopolska, and-i fùncia kotar o 1-to Februàra 2024.

Mìsia

O Cèntro vaś i Rromani Història thaj Kultùra and-o Oświęcim si dino vaś o materiàlo aj imateriàlo palmukhlpe e Rromenqo and-i Pòlska. I mìsia e Centrosqi si te studionel, te dokumentuinel aj te buxlàrel zanipe pal-i bute śeliberśenqi prezència e Rromenqi and-o Polskaqe phuvă, lenqi història, aj lenqi kultùra, vi tradiconàlo vi kontemporàro. O Cèntro kamel te dikàrel, te zamavel aj te uśarel o kulturàlo palmukhlpe aj vipalvaxte te zivdàkerel o kulturàlo zivipe e rromenqo aj e lokalone komunitenqo and-o Oświęcim aj trujal. O Cèntro vazdel molă sar i justicia, o mestipe, i śand, i demokracìa, o kamipe vaś o avera, o respèkto, i demnitèta, thaj o ćhivipe e violenciaqo, e diskriminaciaqo aj e rasismesqo.

Aktivimàta

O Cèntro e Rromane Historiaqo aj Kulturaqo sikavel i història aj i kultùra e Rromenqi aj o pućhimàta e multikulturalizmesqe ande jekh bute- ćhamenqi ćhand aj phagindoj o stereotipă. I institùcia si la jekh permanènto ekspozicia titloça "O Roma: Història aj Kultùra". O Cèntro kerel vi edukaciaqe aktivimàta phandle e multikulturalizmeça aj e manuśikane hakajença, dindoj pe sar jekh maladipnasqo than vaś verver grùpe interesuime p-o akala tème. Ov dikàrel o rromano palmukhlpe lindoj sàma p-o arxive ta kerindoj i dokumentàcia e rromane kulturalone monumentenqi.

Publiko

O servise Centrosqo si vaś verver grùpe, partikular e ternenqe save kamen te siklön aj te keren neve eksperience, sar vi sa e manuśenqe save si len interesi te siklön pal o kultùre avere naciënqe aj avere etnikane minoritetenqe. O ofèrte e Centrosqe si, maśkar aver vaś: i akademiko komunitèta, o siklărne aj o siklövne kotar i rëgia, o distrikto, aj o fòro, o Roma interesuime pal-i història aj i kultùra penqe komunitetaqe, inkluziv von save roden o darrină aj penqe manuśen, special odola save sas azbande kotar o genocido, o turistă save vizitonen i Małopolska, o themutne aj o maśkarthemutne delegàcie, aj o nacionàlo aj o etnikane minoritète save ziven and-i Pòlska.

2 I ekspozicia "I història aj i kultùra e Rromenqi" putardili k-o Oświęcim and-o 2015, fòto: Asociàcia e Rromenqi and-i Pòlska.

On the picture: Markus Lautenschläger (Manfred Lautenschläger Foundation), President of the German Bundestag Bärbel Bas, Laureate Daniel Libeskind, Romani Rose (Chairman of the Central Council of German Sinti and Roma); copyright: Documentation and Cultural Centre of German Sinti and Roma /Simone M. Neumann.

Evroputno civilone hakajenqo prèmio e Sintenqo aj Rromenqo and-i memòria e Oskar aj Vinzenz Rosesq 2023

Laureàto 2023: Daniel Libeskind

O prèmio 2023 dias pativ e Daniele Libeskindesq sundalune kontribùcie k-i kultùra e seripnasqi. I komemoràcia e holokaustesqi mamuj o zuta aj o sinte ta rroma si jekh vasno kotor lesqe artistikane aj arkitekturalone butäqo.

O Daniel Libeskind çitrinda o Themutno Memoriàlo e Holokaustesq Viktimenqo and-o Amsterdam, savo ka ovel sikavdo e holandikane publikaqe k-o 2021 kotar o thagar Willem-Alexander aj o Premièro Mark Rutte. Pesqe çitripnaça e Amsterdamesq Memiorlalesqo, o pòlsko-amerikàno arkitèkto putardes thovel çalno p-i khetani dukh e sintenqi aj rromenqi aj e zutenqi tal o nazisto persekùcia, kidindoj len and-o than kaj ov kerdä. O Nacionàlo Memòriale e Holokaustesqo and-i Kanàda, kaj çitrinda o Daniel Libeskind and-o 2018, si vi ov pala sol duj o zuta aj o sinte aj rroma.

Maškarthemutni figùra and-i arkitektùra aj o urbàno çitripe, o arkitèkto Daniel Libeskind si pinzardo vaš lesqi kapacitèta te vakerel pal-i kulturàlo memòria aj si informime kotar jekh xorutni angazàcia k-i muzika, literatùra aj filosofia. O Daniel Libeskind ròdel te kerel arkitektùra savi si rezonànto, uniko aj lungone vaxtesqi.

O Prèmio

O evroputno civilone hakajenqo prèmio e Sintenqo aj Rromenqo pherdo kotar i Fondàcia Manfred Lautenschläger sas stabilizime k-o 10to pheriberé e Dokumentaciaqe aj Kulturalone Centrosqo e germanikane sintenqo aj rromenqo and-i Novèmbera 2007 aj sas dino angluni var and-i Decèmbera 2008. Dikhindoj i but slàbo situàcia e Sintenqe aj Rromenqe manušíkane hakajenqi ande but Evroputne thema – special and-i disòrigutni aj mesmer-disòrigutni Evròpa - akava prèmio avel sar jekh kontribùcia vaš o brakhipe aj o zoràripe e civilone hakaneqo aj barabar sànsse vaš o Sintè aj Rroma ande penqe respektivo thema.

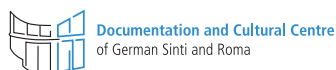
Vipal vaxte, o prèmio kerel sar jekh semnàlo karing o politikane liderä, o mèdie aj o sociàlo grùpe and-i Evròpa te kerel àkie mamuj o stereotipä save astarde darrinä xor aj strukturàlo angladikhipe kaj gradual te nakhavel pes i sarkondivesutni marginalizàcia e minoritetaqi. Agore, o prèmio si vaš te del dumo o politikane aj sociàlo zordimàta vaš te ovel lungo vaxtesqo brakhipe vaš odola save si azbande aj te zoràrel len te ziven pe penqe punrrè p-o lùngo vaxt. Ov si dino manušenqe kotar o mažoritàro dostipe save dine sumnale servise e sintenqe aj rromenqe kauzaqe.

Under the patronage of

Organized by

CENTRAL COUNCIL of German Sinti & Roma

CENTRUM HISTORII I KULTURY ROMÓW

INSTYTUCJA KULTURY WOJEWÓDZTWA MAŁOPOLSKIEGO

Partners

ERAC
EUROPEAN ROMA
INSTITUTE FOR ARTS
AND CULTURE

Supported by

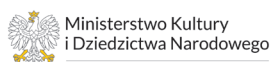
Co-funded
by the European Union

COUNCIL OF EUROPE

Co-funded and implemented
by the Council of Europe

Publisher

Central Council of German Sinti and Roma
Bremeneckgasse 2, 69117 Heidelberg, Germany
zentralrat@sintiundroma.de
www.sintiundroma.de

Realisation

Jonathan Mack, Johannes Kaiser, Alexander Cramer, Rebecca Fisch, Władysław Kwiatkowski, Piotr Pękala, Marek Isztok

Translation

Saimir Mile, Adam Lengiewicz

Layout

Benjamin Schnepf: www.fuchsundotter.de

Image rights

Central Council of German Sinti and Roma or the Documentation- and Culture Centre of German Sinti and Roma, unless otherwise credited.

ISBN 978-3-929446-37-1

